ULUSLARARASI II. KIRAAT SEMPOZYUMU

03-05 KASIM 2017 İSTANBUL

# TARİHTEN GÜNÜMÜZE
# KIRAAT İLMİ

DİB YAYINLARI

**Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 1936**
**İlmi Eserler: 265**

**Genel Koordinatör**
Prof. Dr. Huriye Martı

**Yayın Yönetmeni**
Doç. Dr. Fatih Kurt

**Koordinatör**
Bünyamin Kahraman

**Tashih**
Mustafa Çoban

**Grafik & Tasarım**
Mücella Tekin
Emre Yıldız

**Baskı**
Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
(0312) 354 91 31

1. Baskı, Ankara 2021

ISBN 978-625-7366-01-4
2021-06-Y-0003-1936
Sertifika No: 12930

**Eser Yayın Kurulu Kararı**
26.01.2021/06

**© Diyanet İşleri Başkanlığı**

**İletişim**
Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü
Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı
Tel: (0 312) 295 72 93 - 94
Faks: (0 312) 284 72 88
e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

# TECVİD İLMİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim TETİK*

## GİRİŞ

Tecvid alanıyla ilgili en büyük eksiklerden biri de bu ilmin tarihine dair tüm zamanları kapsayan şümullü tek bir çalışmanın dahi yapılmamış olmasıdır. Mevcut eksikliği herhangi bir döneme hasretmek mümkün olmayıp, kısıtlı bilgiler vermenin ötesinde bu ilmin tarihî akışını ele alan, kapsamlı ve sistematik bir çalışma bulunmamaktadır. Tabakat kitaplarında, adı geçen müelliflerin yaşadıkları döneme ait bazı bilgiler tecvid gidişatını tanımlamada yönlendirici olsa da genele dair bir fotoğraf elde edebilmek mümkün değildir. Hâlbuki bir ilmin tarihsel evveliyatı, ilk olarak hangi problemler üzerine doğduğu, geliştiği ve olgunlaştığıyla ilgili malumat sahibi olma; niteliğini, fonksiyonunu belirlemede ana çıkış noktası olarak kendini göstermektedir. Çalışmamızı gerçekleştirmemizdeki temel gerekçe de bu eksikliklere bir nebze olsun çıkış yolu sunabilmektir.

Bu çalışmayla tecvid kurallarının en ince ayrıntılarını dahi tatbik ederek Kur'an'ı tilavet etmenin bir abartı mı yoksa bir zaruret mi olduğu, bu kaidelerin tarihsel sürecin işlemesiyle mi yoksa tecvid âlimlerinin gereksiz dayatmaları sonucunda mı oluştuğu sorusuna yanıt aramayı da hedefliyoruz. Bu sayede tecvid ilmine sarılıp bunu talim etmeyi bir hayat tarzı hâline getirenlere yönelik kimi çevrelerce sıkça dile getirilen eleştirilerin makul ve yerinde mi yoksa bağlamından koparılmış gereksiz ithamlar mı olduğunu da deliller neticesinde çözüme kavuşturmayı amaçlamaktayız.

Çalışmamız, tecvidin bir ilim hâlinde nasıl neşet ettiği, geliştiği ve modern döneme kadar katettiği aşamaları kapsamaktadır. Hz. Peygamber'e Kur'an'ın

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Cebrail lisanı ile nâzil olması ve ayetlerde işaret edildiği üzere vahyin bizzat kıraat eylemi ile aktarıldığının belirtilmesi, ister istemez tecvidin bu okumada var olup olmadığına yönelik sorgulamaları beraberinde getirmiştir. Tecvidin henüz bir disiplin hâline gelecek olgunluğa erişmediği bir dönemde, günümüzdeki algıdan yola çıkarak tecvid vardır ya da yoktur diyebilmek mümkün değilse de tecvide delalet edebilecek numunelerin varlığına dair düşüncemiz bunları tespit etmeyi gerektirmektedir. Sonrasında ise bu döneme ait delillerden yola çıkarak cahiliye döneminde tecvidin nüfuzuyla ilgili tetkiklerde bulunacağız. Kur'an'ın inzâlinin Kureyş lehçesi ile olduğunu belirten rivayetler ilk dönemde bu lehçeye ait fonetik özelliklerin kullanıldığı sonucuna ulaştırsa da, tahminen Medine döneminin son iki yılında gelen yedi harf ruhsatı ile fonetik unsurlarda birtakım değişiklikler tezahür etmiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber ile Medine'nin son dönemindeki değişiklerin saptanması, tek tek ayetlerden bu farklılıklara delil getirmek mümkün olmasa bile en azından nasıl bir formülasyon geliştirildiğinin tayini gerekmektedir. Sonraki süreçte lahn olgusunun belirmesiyle dilbilim eserlerinde kendini gösteren fonetik unsurlar, kıraat eserlerinde de yerini almıştır. Böyleyken niçin tecvid eserlerinin ortaya çıkma ihtiyacının baş gösterdiği ayrıca sesbilimle ilgili faaliyetler çok daha önceleri varlık göstermişken bunların tecvid unsurları şeklinde değer bulmasının gecikmesindeki sebepler araştırma alanımızın sınırları içerisindedir. İlk tecvid eserinin günümüzdeki anlamıyla dertli toplu bir tarzda yazılmamasındaki nedenden, ilk tecvid konularının hangi eserlerde ne tür üsluplarla varlığını hissettirdiğine, tecvidin altın çağı olarak adlandırılan Endülüs döneminden tecvid tarihinin en otoriter şahsı İbnü'l-Cezerî sonrasına kadar her türlü faaliyet araştırma alanı içerisine dâhil edilecektir. Ayrıca güncel olarak bu ilme yapılan katkılar, modern sesbilim-tecvid ilişkisi ve günümüz dünyasında tecvid alanında ne tür çalışmaların yapılabileceği çalışmamızda yer alacak diğer konu başlıklarını oluşturmaktadır.

Çalışmamızda tecvid ilminin katettiği aşamaları kronolojik olarak ilk dönemden modern döneme varıncaya kadar taksim ederek genel tarihî akışını yansıtmaya çalışacağız.

## 1. BAŞLANGIÇ DÖNEMİ: NÜZUL ÖNCESİ VE SONRASI

Tecvid ilminin doğuşu her ne kadar sonraki dönemlere denk gelse de, o dönem için Arap dili fonetik kuralları olarak tanımlayabileceğimiz ses

unsurlarını, Kur'an öncesi ve sonrası olarak tayin etmek, araştırmanın konu dağılımının isabetli olması açısından gereklilik arz etmektedir.

### 1.1. Nüzul Öncesi Dönemde Tecvid

Nübüvvet döneminde dahi tilavetin vasfını günümüzdeki şekliyle yansıtıcı mahiyetteki bilgilerin yetersiz oluşunu göz önünde bulundurduğumuzda nüzul öncesi döneme ait kısıtlı metinlere bakarak, "Şu şiirin ya da nesrin şu kelimesinde Kur'an'a benzer şekilde şu tecvid kuralı uygulanmıştır dolayısıyla Kur'an tecvidinin dayanak noktasını cahiliye dönemi edebi birikimi teşkil etmektedir." şeklindeki kesin bir sonuca varmanın muhal olduğunu düşünmekteyiz. Böyle bir iddiada bulunabilmek için o dönemin sesli kültürünü ayrıntılarıyla resmeden ses kayıtları, o dönemde dilde meydana gelen ses olaylarını aktaran senet, tecvid kurallarının delilleriyle bizlere intikalini sağlayan sözlü bir birikimin bulunması gerekmektedir ki, mevcut tablo bunun imkânsız olduğunu gözler önüne sermektedir. Kur'an tilavetine verilen bunca öneme rağmen tecvid kurallarının dahi kitâbî anlamda teşekkül etmesi -elimize ulaşan en eski tecvid eseri olması bakımından- Hakânî'nin yazdığı eserle kendini göstermekte iken IV. ve V. yüzyıllarda ortaya çıkmış tecvid ilmi terminolojisini cahiliye döneminde aramak, Ebû Hanîfe zamanında ortaya çıkan fıkıh usulü kavramlarını Hz. Peygamber'in hadislerinde aramakla eşdeğerdir. Dolayısıyla Kur'an'da bile benzer şekilde bizzat metinler üzerinden giderek bir sonuca varmak mümkün değilken nüzul öncesi dönemde aynı yöntemi uygulayarak tecvid kuralları uygulanmıştır şeklinde bir sonuç beklentisinin anlamsız olacağını belirtmek isteriz.

Tecvid külliyatında yapmış olduğumuz etraflı araştırmaya rağmen bu döneme delil teşkil edebilecek kısıtlı bilgilerle yetinmek zorunda kaldık. Örneğin, Hemezânî'nin *et-Temhîd* adlı eserinde bir rivayet şu şekilde yer almaktadır: *"Araplar (Kur'an'ın nüzûlünden önce) şiirleri/kasideleri med ile (rivayet içerisinde uzatma anlamına gelen* تمطيط *ve* مد *kelimeleri ayrı ayrı geçmektedir) deveye binerken, yere yayıldıklarında, çardak başlarında otururken ve daha birçok durumda teğanni yaparak okurlardı. Kur'an nâzil olduktan sonra Nebî (s.a.s.) şiir ile teğanni yapmak yerine Kur'an'ın onların adetleri hâline gelmesini istedi."*[1]

1 Hemezânî, Ebu'l-A'lâ el-Hasen b. Ahmed, *et-Temhîd fi't-Tecvîd*, (Tah.: Ğânim Kaddûri el-Hamed), Dâru Ammâr, Ammân 2000, s. 85. Benzer bir rivayet için bk. Ebu Ömer Yusuf b Abdullah b. Abdilberr en-Nemrî, *el-İstizkar*, (Thk.: Sâlim Muhammed Ata, Muhammed Ali Muavvez), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2000, VIII/240; Muhammed Şemsü'l-Hakk el-Azîm Abâdî Ebu't-Tayyîb,

Rivayetten anlaşıldığı kadarıyla -her ne kadar günümüz Kur'an tilaveti için bir ölçü olmasa da- med olgusunun bir şekilde Arapların edebi selikalarında yerleşik bir hâlde bulunduğu sonucuna ulaşabiliriz

Bahsi geçen rivayetten aldığımız cesaretle şunları da ekleyebiliriz ki; İslamiyet'ten önce dilsel veritabanı bulunup nüzulle birlikte Kur'an ifadelerinde yer bulan birtakım dilsel argümanlara rastlanması mümkün iken nüzulle birlikte Arap dilinin ses boyutunun tecvid adı altında tamamen değişip başkalaştığına hükmetmek bizce bu dilin asli özelliklerini kökten değiştirmeye yönelik bir yorum olmaktan öteye geçemeyecektir. Hatta bu yorum *"Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara (Allah'ın emirlerini) iyice açıklasın."*[2] ayetinin içermiş olduğu beyana da taban tabana zıttır. Hem Allah'ın emirlerini açıklamak için Hz. Peygamber'in kullandığı dilin Arapça olduğunu savunmak hem de bu dilin özelliklerinin Arapların hiç bilmediği şekliyle Kur'an'la beraber tamamen yeni bir ses formatına büründüğünü savunmak bizce uzak bir ihtimaldir. Nitekim böyle bir durumda müşrikler tarafından, ayette Kur'an'ın Arapça indiği ifade edilmesine rağmen hiç bilmedikleri bir fonetiğe sahip olduğu yönünde bir itiraz dillendirilebilecektir ki, tarihsel veriler bu yönde bir başkaldırının varlığına şahitlik etmemektedir. Üstelik dildeki değişimin sadece ses boyutuna hasr edilmesini destekleyici bir delil de bulunmamaktadır. Ahmed ed-Davîl bu konuyu çok açık ifadelerle savunma yolunu seçmektedir. O'na göre, *"Kur'an Arapların dilleriyle nâzil olmuştur. Araplar ise alfabedeki harfleri sahîh bir şekilde telaffuz etmekteydiler. Her ne kadar o dönemde isimlerini bilmeseler de ifadelerinde idğâma, izhâra, medde, ğunneye, kasr ve işmâma yer vermekteydirler. Kur'an'da bu unsurların yer bulması, dilin özünde bu hususların bulunmasının gerektirdiği bir sonuçtu."*[3] Kur'an'ın inzâliyle beraber bahsi geçen bu uygulamaların bir adı olmuş, kaideler tecvid adı altında bir mekanizmaya dâhil edilmiş akabinde ise tecvid kavram haznesi hiç olmadığı kadar genişlemiş ve gelişim göstermiştir.

Ses olaylarının ilk defa Kur'an'da sahnelendiğini düşünenleri bu fikre sevk eden âmil Kur'an'la daha çok tanınmaları ve sistematize edilmeleri olmalı-

---

*Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvud*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1415, IV/240.

2 İbrahim, 14/4.

3 Ahmed ed-Davîl, *Fennu't-Tertîl*, Merkezu'l-Melik Faysal-Mucemme'u'l-Melik Fahd, Suudi Arabistan 1420/1999, s. 206.

dır. Hâlbuki tecvidin Kur'an'la belirli bir kimlik kazanması daha öncesinde olmadığı anlamına gelmemektedir. Bir karşılaştırma yapacak olursak; sarf, nahiv ve belagat ilimleri Kur'an'ın anlamının tespitine ön ayak oldukları için tecvidden daha elzemdir ve bunlar Arap dilinde daha öncesinde bilinmesine rağmen Kur'an'la tedvîn edilmiş ve bilimsel bir statüye erişmişlerdir. Buna rağmen bu ilimlerin zamansal bir fark gözetmeksizin Kur'an dışı diğer dil materyallerine sunulması önünde hiçbir engel, Kur'an öncesinde varlık gösterdiklerine dair bir kuşku bulunmazken Kur'an sonrası ses birikiminin Kur'an öncesinde de var olduğunu iddia etmek afaki bir düşünce olmasa gerektir. Hepsinden daha önemlisi kaideleri sadece Kur'an'a has kıldığımızda tecvid terimi henüz ilk dönemde ortada yokken harflerin tecvid ve tecvid dışılığı o dönemde hangi kavramlarla ifade edilecektir? Sözgelimi ihfâ kuralının gerektirdiği bir hususla Hz. Peygamber ve sahabe döneminde Kur'an okuyuşunda karşılaşıldığında uygulanacak kuralı hangi kavram karşılayacaktır? Bu şartlar Kur'an'da gerçekleşirse ihfâ olur yoksa olmaz demek henüz o dönemde kendini göstermeyen bir kavrama işlev yükleme anlamına gelmeyecek midir? Kur'an'ın inzalinde dahi olmayan kavramları cahiliye döneminde arayarak tecvid bu dönemde uygulansaydı elimizde bu kuralların tatbik edildiğine dair senet olurdu şeklinde dönemdeki yapılanmalardan habersizce yapılacak yorumların bizce hiçbir ilmi değeri bulunmamaktadır. Kur'an'ın indiği dönemde Arapların tecvidle ilgili herhangi bir problemi bulunmamaktadır ve bu stabil yapıyı sağlayan asıl etmen Arapların inzalden önce edindikleri fonetik dil birikimidir. Sistematik düzeyde olmasa dahi ses kuralları bir şekilde lehçelerde uygulanmakta, Kur'an da bu birikimi arkasına alarak nazil olmaktadır. Fakat bu kuralların henüz o dönemde adı yoktur ve bu kuralların adlandırılmaya da ihtiyacı yoktur. Harflerin açık bir şekilde söyleyiş siluetini bozmaksızın seslendirilen her metin, içerisinde zaten tecvidi barındırmaktadır. Dolayısıyla o dönemde günümüzdeki anlamıyla tecvide ait kavramlar ve bu kavramların oluşturduğu bir sistem bulunmamaktadır. Bu sebeple dönemde olmayan kavramlara dair bir beklenti içerisinde olmak tarihsel şartları yeterince okuyamamaktan kaynaklanacaktır.

Kur'an'dan önce de tecvid kaidelerinin bir şekilde uygulandığına dair tezimizi Muhammed Hamidullah'tan gelen şu nakille teyit edebilmek mümkündür:

*"Bazı müsteşrikler, bu kıraat ilminin, yani Arapça yazılmış bir yazıyı okuma sanatının Necd'den geldiğini iddia etmişlerdir. İddialarına göre; bugün dahi Necd*

*bölgesinden ve dış dünya ile hiçbir temasta bulunmamış olan bir Arap, Arapça yazılı bir metni tıpkı Kur'an'ı okur gibi okur. Şâyet Kur'an-ı Kerim bilinmeden bu Arap dinlenmiş olsa, Kur'an-ı Kerim okuduğu zannedilir. Bu müsteşrikler şöyle demektedirler: 'Necd bölgesi asırlarca dış dünyadan kopuk vaziyette idi ve bunun için âdetlerini muhafaza etmişlerdir.'"* Hamidullah her ne kadar hangi eserde müsteşriklerin böyle bir iddia ortaya attıkları bilgisine yer vermese de bu fikrin doğru olabileceğine işaret etmektedir.[4] Telaffuz boyutuna dair müsteşriklerin iddialarını güzel sesle delillendirmeye çalışması birtakım problemler barındırsa da, müsteşriklerden aktardığı görüş; İslam öncesi Necd bölgesinde herhangi bir nesri ya da şiiri okuma tarzıyla ortaya çıkan biçimle Kur'an inzal olduktan sonra kutsal metnin telaffuzu arasında bir farklılık bulunmadığını gözler önüne sermektedir. Bu görüşün müsteşriklerin Kur'an'ı alelade bir metinmiş gibi sunma çabalarının bir ürünü olduğu açıkça anlaşılsa da, bu iddianın bizce Kur'an'ı tahrip edebilecek bir yönü bulunmamaktadır. Kur'an'ın icâzı sadece harflerin seslendirmesinde değil, aynı zamanda omurgasını oluşturan yapısal formunda saklıdır. Kapalı bir yapılanmaya sahip, telaffuz yetisi yozlaşmamış Necd bölgesinin fonetik özellikleriyle Arapça olduğu bizzat kendisi tarafından beyan edilen Kur'an fonetiğinin mutabık olması gayet doğal bir sonuçtur. Bu durum, sonradan adına tecvid denilen kaideler bütününün henüz bozulmaya yüz tutmamış cahiliye döneminde hükümran olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

4 Bu fikrin doğru olabileceğini ifade ettikten sonra kendisinin de başka bir görüşü olduğunu ileri sürmekte ve Kur'an'ı güzel sesle okumayla ilgili Yemenli olan Ebû Mûsa el-Eş'ârî'nin adının geçtiği iki rivayeti sıralamaktadır. İfadelerinin devamında Kur'an'ı güzel okuyan Necdli bir sahabe adına rastlanmadığına da değinmektedir. Hamidullah'ın aktardığı rivayetlerdeki ana tema; güzel sesle, makamla Kur'an'ın tilavet edilmesidir. Hâlbuki müsteşriklerin iddiaları makamla okumak değil, normal Arapça bir metnin Kur'an'a benzer kaidelerle okunmasıdır. Ayrıca buaradaki kastın sahih okuma kurallar bütünü değil de güzel ses olduğu kabul edilse bile, Necd bölgesinden kıraatiyle meşhur bir sahabenin çıkmaması toplumun genelinin sahih okumasına, tilavetinde bozulmaların görülmemesine engel değildir. Zira kapalı bir toplumdan beklenen zaten budur. Bu sebepten olmalıdır ki Hamidullah, karşıt fikir ileri sürmesine rağmen ilgili görüşün makul olabileceğini de kabul etmek durumunda kalmıştır. Detaylı bilgi için bk. Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, (Çev.: İhsan Süreyya Sırma), Düşünce Yayınları, 1981, s. 16–18.

### 1.2. Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde Tecvid

Diğer peygamberlere okuma yazma bildiklerinden vahyin sadece yazınsal olarak resmi/şekli gelmişken, Hz. Peygamber'e resim değil telaffuzun bizzat kendisi nazil olmuştur ki, bu telaffuz özellikleri vahiysel metin hangi dille inzal edilmişse o dilin fonetik izlerini taşımak zorundadır. Tecvid ise terminolojik anlamda Arap dilinin vahiyle kendini gösterdiği fonetik kaideler bütününü temsil ettiğinden vahyin ilk kaynağından çıkıp günümüzde varıncaya kadar tüm Kur'an telaffuz eylemlerinde yer etmiştir. Ne var ki, Hz. Peygamber döneminde bu ilmin bilimsel bir temelle icra edilmesine henüz ihtiyaç duyulmamaktadır. Arapların diğer milletleri i'lâ-yi kelîmetullâha davet eden yayılmacı politikası bu zaman diliminde sonraki süreçte olduğu şekliyle kendini göstermediğinden sınırlı bir coğrafyada cereyan eden tilavet faaliyetleri lahn olgusunun bilimsel anlamda ele alınmasını gerektirmemektedir. Dilin otantik durumu sınırlı birkaç hadise dışında büyük ölçüde korunmakta,[5] dejenerasyona kapı aralayacak kullanımlara müsamaha gösterilmemektedir. Dolayısıyla o dönemde tecvidi karşılayan sahih Arap telaffuzu en üst seviyede tatbik edilmekte, bu aktif kullanımlar telaffuz yapısının genel itibariyle korunduğunu göstermektedir. Ayrıca kavramlaşma süreci henüz tamamlanmadığından bizzat kuralların Hz. Peygamber tarafından isimlerinin anılarak tatbik edilmesini beklemek muhaldir. Bununla birlikte en temel tecvid kavramlarına dair bazı delillere rastlamak mümkündür.

#### *Birincil Deliller*

Hz. Peygamber'in Kur'an kıraatinde ön plana çıkan en temel unsur med olgusudur. Bazı rivayetlerden kıraatinin medli olduğuna dair delillere ulaşabilmek mümkündür. *Katâde'den rivâyet ettiğine göre, Enes'e Hz. Peygamber'in kıraatinin nasıl olduğu sorulduğunda "Medli idi." dedi ve besmeleyi okumaya başladı. Okurken Besmeledeki* بِسْمِ اللَّهِ , الرَّحْمَنِ *ve* الرَّحِيمِ *kelimelerini uzatıyordu."*[6] Musâ b. Yezîd el-Kindî'den rivayet edildiğine göre, Abdullah

5 Mustafa Öztürk, *Kur'ân Dili ve Retoriği,* Kitabiyat, Ankara 2002, s. 53.

6 Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Sahihu'l-Buhârî*, (Tah. Muhammed Zuheyr b. Nâsır), Dâru Tavki'n-Necât, Dimeşk 1422, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 29; Dârekutnî, *Sünen*, (Nşr.: Şuayb el-Arnaût v.dğr.), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1424/2004, II, 77 (Hadis no: 1177); Hâkim, *el-Mustedrek 'ala's-Sahîheyn*, (Tah.: Mustafa Abdulkadir 'Ata), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990, I, 358 (Hadis no: 852); İbn Hibbân, *el-İhsân fî Takrîbi Sahîh-i İbn Hibbân*, (Tah.: Şuayb Arnavûd), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1408/1988,

b. Mesûd bir adama Kur'an okutuyordu. Adam birdenbire إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ[7] لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ ayetini düz bir şekilde uzatmadan okudu. Bunun üzerine Abdullah b. Mesud, *"Allah Resulü bana bu şekilde okutmadı."* dedi. Bunun üzerine adam, *"Peki nasıl okuttu?"* diye sordu. Abdullah b. Mes'ûd adama, *"Bana şu şekilde okuttu."* dedi ve ayetteki فُقَرَاءِ kelimesini uzatarak okudu.[8] Affân, Ümmü Seleme vâlidemizden Allah Resulü'nün kıraatini anlattığı bir hadiste besmeleyi okuyarak kıraatinin harf harf olduğunu, uzatılması gereken her harfi meddederek okuduğu bilgisini aktarmaktadır.[9] Konu bağlamında işaret edilmesi gereken önemli bir hususu da hatırlatmadan geçmeyelim: Sırf bu hadislere dayanarak ilgili ayetlerde medd-i tabîi, meddi muttasıl ve meddi ârız kurallarının Resulullah tarafından isimlerinin bilinerek tatbik edildiğini savunmak anakronizme kapı aralamak demektir. Allah kelamı ve Peygamberimizin hadislerini anlamada sonradan meydana gelen ıstılahlara dayanmak en büyük hata sebeplerindendir.[10]

Nüzul öncesi dönemde birebir tecvid ilmindeki şekliyle uygulama alanı bulamayan med unsuruna, Kur'an'la birlikte sistematik kazandırılmıştır. Bizce Kur'an fonetiğini cahiliye döneminden en ayırt edici farklılık da burada yatmaktadır. Meddin Hz. Peygamber'in uygulamaları içerisinde yer alması o dönemde tecvidin tatbiki olarak uygulandığı ve tecvide ait

XIV, 223 (Hadis no: 6317); İbnu Sa'd, Ebû Abdillah Muhammed b. Sa'd Menî' el-Hâşimî, *et-Tabakâtu'l-Kebîr* (Tah.: Muhammed Abdulkâdir 'Ata), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1410/1990, I, 323.

7 Tevbe, 9/60.

8 Celâluddîn es-Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Durru'l-Mensûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty., IV, 221; İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, (Tah.: Necip el-Mâcidî), el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 1434/2013, I, 239; Heysemî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecme'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*, (Tah.: Hüsâmeddîn el-Kudsî), Mektebetu'l-Kudsî, Kâhire 1414/1994, VII, 155; Taberânî, Ebu'l-Kâsım Musnidu'd-Dünyâ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *Mu'cemu'l-Kebîr*, (Tah.: Hamdi b. Abdulmecid es-Selefî), Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire 1415/1994, IX, 137; Hemezânî, *et-Temhîd*, s. 123-124.

9 Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Alî, *Sunenu'l-Kubrâ*, (Tah.: Muhammed Abdulkâdir 'Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1424/2003, II, 77, (Hadis No: 2423).

10 İbn Teymiyye, Takiyyu'd-Dîn Ebu'l-Abbas Ahmed bi Abdu'l-Halîm, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, (Tah.: Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım), Mecme'u'l-Melik Fahd, Medine 1416/1995, XII, 107.

kavramların yavaş yavaş tekevvün etmeye başladığını göstermektedir. Hz. Peygamber döneminde tecvidin hiçbir şekilde uygulanmadığını savunan görüş sahiplerine sunulabilecek en esaslı delil, Peygamberimizin kıraatini med ile gerçekleştirdiğini bildiren bu hadislerdir.

Med olgusuna ilaveten vakf ve ibtida ilminin lafız boyutuna eğilen veçhesini tecvid ilmi içerisinde değerlendiren anlayış sahipleri hadiste Peygamberimizin her ayet sonunda vakf yaptığını delil kabul ederek, Allah Resulü'nün tecvidi tatbiki olarak uyguladığı görüşündedir. Ümmü Seleme'den Fâtiha suresindeki ayet sonlarında durarak sureyi tilavet ettiğine dair rivayetler[11] Hz. Peygamber'in okuyuşunda vakf ve ibtida ilminin aktif bir şekilde yer ettiğinin bir diğer göstergesidir.

***İkincil Deliller***

Hz. Peygamber'in Kur'an tilavetinde ön plana çıkan ilk unsur; hızlı okuyarak harfleri birbirine karıştıran, lafız odaklı tasarrufları önceleyerek mana derinliğini göz ardı eden okumalardan uzak, dinleyenin tane tane sayabileceği bir okuma biçimini sahabeye dikte etmeye çalışmasıdır. Allah tarafından Cebrail vasıtasıyla peyderpey indirilen Kur'an'ın kendisine "tertîl" üzere (ağır ağır, tane tane) okunduğu[12], aynı şekilde kendisinin de insanlara okuması gerektiği hatırlatılmış[13], böylece Kur'an kıraatinde metodolojik bir tayin yapılmıştır. Bu ilahi fermanı kendisine şiar edinen Hz. Peygamber'in, sahabeye Kur'an'ı yavaşça okuduğunu ifade eden kavramlardan ilki "tertîl"dir. Hafsa'dan rivayet edildiğine göre, *"Allah Resulü'nü, vefatından bir yıl öncesine kadar nafile namazını oturarak kıldığını görmedim. Son zamanlarında nafile namazını oturarak kılıyor, sureyi tertîl üzere okuyordu. Ağır okumasından o oku-*

11 Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musa b. ed-Dahhâk, *Sunenu Tirmizî*, (Tah.: Beşşâr 'Avvâ Ma'rûf), Dâru'l-Ğârbi'l-İslâmî, Beyrut 1998, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 23; Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen*, (Tah.: Muhammed Muhyi'd-Dîn Abdulhamîd), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut ty., Kitâbu'l-Hurûf ve'l-Kırâât, 1; Ebû Ubeyde, el-Kâsım b. Sellâm b. Abdillah el-Heravî, *Fedâilu'l-Kur'ân*, (Tah.: Mervân el-Atiyye v.dğr.), Dâru İbn Kesîr, Dimeşk 1415/1995, 156; Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsılî, *Müsned*, (Tah.: Hüseyn Selîm Esed), Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dimeşk 1404/1984, XII, 451, (Hadis No: 7022) ; Dârekutnî, *Sünen*, II, 86, (Hadis No: 1191); Hâkim, *el-Mustedrek*, II, 252, (Hadis No: 2909).

12 Furkan, 25/32.

13 Müzzemmil, 73/4.

*duğu sûre kendisinden daha uzun sûrelerden daha uzun olurdu."*[14] Ebu'l-Esved el-Kureşî de, Hz. Peygamber'in Kur'an okuduğu zaman harfleri birbirinden ayırt ederek tertîl üzere okuduğunu rivayet etmiştir.[15] Bu bağlamda Kur'an tilavetine damga vuran üsluplardan biri de "terassül" yani acele etmeksizin Kur'an'ı tilavet etmesi[16] ve bunu ümmetine bir yöntem olarak sunmasıdır. Bu okuma şekline işaret eden bir rivayette Nâfî b. Ömer el-Cemhî (h.169), o da İbn Ebî Melîke (h. 117), o da Hz. Peygamber'in hanımlarından naklettiğine göre, *"Kendisine Hz. Peygamber'in kıraati sorulduğunda 'Siz ona güç yetirmezsiniz.' dedi. Bunun üzerine kendisine onu bize haber ver denildiğinde, Kur'an'ı terassül ile/ ağır ağır kıraat etti."*[17] ifadelerini kullanmıştır. Peygamberimizin Kur'an talimine esas olabilecek bir diğer kıraat şekli de, "tefsîr/her harfi açıkça beyan ederek"[18] okuma yolunu tutmasıdır. Ebu'l-Esved el-Kureşî, Hz. Peygamber'in Kur'an okuduğu zaman harfleri birbirinden ayırt ederek (يفسّر), tertîl üzere okuduğunu rivayet etmiştir.[19]

Tertîl, terassul ve tefsîr olmak üzere her üç okuma biçiminde de ön plana çıkan ana unsurun, Peygamberimizin Kur'an'ı acele etmeksizin, harf-

14 Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, (Tah.: Muhammed Fuâd 'Abdu'l-Bâkî), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ty., *Salâtu'l-Musafirîn*, 16; Tirmizî, *Salât*, 275; Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, thk. Hasan Abdu'l-Mun'im Şelebî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1421/2001, *Kıyâmu'l-Leyl*, 34; Mâlik b. Enes Mâlik b. Âmir, *Muvatta*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut/Lübnan, 1406/1985, *Kitâbu Salâti'l-Cemâ'at*, 21; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned*, (Tah.: Şuayb el-Arnaûd v.dğr.), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1421/2001, XVIV, 38 (Hadis No: 26441). Diğer rivayet için bk. İbn Hâcer el-Askalânî, *el-Metâlibu'l-'Âliye bi Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniye*, (Tah.: Muhammed b. Mes'ûd v.dğr.), Dâru'l-'Asime, Suudi Arabistan 1419, IV, 365, (Hadis No: 578); el-Firyâbî, Ebû-Bekr Ca'fer b. Muhammed b. el- Hasan b. el-Müstefâd, *Fedâilu'l-Kur'ân* (Tah.: Yusuf Osman Fadlullah Cibrîl), Mektebetu'r-Rüşd, Riyad 1409/1989, s. 207.

15 İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sulemî en-Nîsâbûrî, *Sahîh*, (Tah.: Muhammed Mustafa el-A'zamî), el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Beyrut ty., I, 263 (Hadis No: 523).

16 İlgili rivayetler için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLIV, 45-46, (Hadis No: 26451); XLIV, 70 (Hadis No: 26470).

17 İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdîsi ve'l-Âsâr*, (Tah.: Kemâl Yûsuf el-Hût), Mektebetu'r-Rüşd, Riyâd 1409, II, 256, (Hadis No: 8724); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLIV, 70 (Hadis No: 26470).

18 Tirmizî, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 23; Ebû Dâvud, *Vitr,* 20.

19 İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 263, (Hadis No: 523).

leri birbirine katıp karıştırmadan, her birinin hakkını vererek, tane tane okumak olduğunu söylemek mümkündür. Hz. Aişe'nin, *"(Hz. Peygamber'in okuyuşunu) dinleyen birisi şayet harflerini saymak istese sayabilirdi."*[20] rivayeti, Allah Resulü'nün Kur'an'ı tilavet biçimini en kapsamlı şekilde özetlemektedir. Muhtemelen Kur'an okuyuşundaki bu tavır, mana derinliklerine nüfuz edebilmenin temelini oluşturma amacına yöneliktir. Zira ağır okurken ayetlerin bünyesinde barındırdığı hakikatler üzerinde tefekkürün kapıları ardına kadar açılmış olacaktır.

Peygamberimizin okuyuşunda tecvidin kanıtlanması için bu tür ayrıntılı sunumlar gereklilik arz etse de[21], sadece med unsurunu Kur'an içerisinde tatbik ettiğini gösteren rivayetlerin varlığı bile yeterlidir. Zira o dönemde diğer tecvid uygulamalarının bir adı yoktur ki, Peygamberimizden gelen hadislerde ihfâ, izhâr, iklâb vb. gibi kavramları aramak mümkün olsun! Bunun da ötesinde bu kavramların üst kimliği olarak tebarüz edecek "tecvid" konseptinin takribi dört yüz yıl sonrasında varlık gösterecek olmasına rağmen bizzat sahabeden "Peygamberimiz tecvidi uygulardı." biçiminde rivayetlerin gelmesine yönelik bir beklenti içerisinde olmak ve bu rivayetlerin yokluğuyla tecvidin yokluğuna hükmetmek tarihsel süreci okuyamamakla alakalı hususlardır. Aslında bütün bu girişimler tecvidi dilsel bağlamından soyutlayarak tamamen vahiysel bir kimlik kazandırma endişesinin uzantılarıdır. Bir realitenin vahiyle tasdiki ona ayrıca bir değer kazandırır, fakat çıkış noktası dilsel olduğunda da lüzumsuz bir konuma sürüklenmesi gerekmez. Bizce tecvid, Kur'an telaffuzunda devreye girdiği için her ne kadar vahiysel bir yapıya sahip olmuş olsa da çıkış noktası dilseldir.

### 1.3. Yedi Harf Ruhsatının Tecvide Etkisi

Kur'an, Hz. Peygamber'in Kureyş kabilesine mensubiyetinin bir uzantısı olarak bu lehçenin ses özelliklerine göre nazil olmuştur. Değişik lehçe-

20 İbn 'Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr, (Tefsîru İbn 'Âşur)*, Müessesetü Târîhi'l-Arabî, Beyrut 1420/2000, XXIX, 243; Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1407, IV, 637; Nîsâbûrî, Nizâmu'd-Dîn el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyn, *Ğarâibu'l-Kur'ân ve Reğâibu'l-Furkân*, (Tah.: Zekeriyya 'Umeyrân), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1416/1996, VI, 378.

21 Detaylar için bk. İbrahim Tetik, *Tecvid İlmi: Tarihsel Evveliyatı, Doğuşu ve Gelişim Süreci*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016, s. 126-142.

leri telaffuz edenlerde Kureyşî lafızları telaffuz problemi belirince, Allah Resulü, sıkıntı çeken şahısların bahsi geçen sözcükleri kendi lehçelerinin ses özelliklerine göre telaffuz etmesine müsaade etmiştir. Kur'an'a anlam ve biçim yönüyle herhangi bir müşkül getirmediğinden olsa gerek bizzat Peygamberimiz, Kureyş kabilesindeki bazı ses kalıplarının dışına çıkmıştır. Başka bir ifadeyle Kur'an kıraatinde lehçeler arası geçişe kendi uygulamasıyla müsaade etmiştir. Kendisi, yedi harf ruhsatının getirdiği bu yaklaşımla telaffuz açısından âdeta bir asla dönüş projesini başlatmıştır. Şöyle ki; normal şartlarda "يحيى" gibi elif-i maksûre ile son bulan sözcüklerde Kureyş lehçesine göre tilavet formu "tahkîk"[22] olmakla birlikte, bir keresinde Hz. Peygamber'in bu kelimeyi imâle ile okuması üzerine, *"Ey Allah'ın Resulü, Kureyş lügati olmamasına rağmen siz imâle ile okuyorsunuz."* denilince, *"Bu da dayılarımız Benî Sa'd'ın lügatidir."*[23] şeklinde cevap vermiştir. Böylece Medine döneminin son iki yılına varıncaya kadar hâkimiyetini sürdüren Kureyş fonetiğindeki tekdüzelik, yerini yüzlerce farklılığın meydana geldiği yeni bir ses platformuna terk etmiştir. Her kabilenin kendi lehçesine göre okumasının önünün açılmasıyla birlikte aynı kelimede öncesine nazaran birçok farklı seslendirme ortaya çıkmıştır.[24] Böylece sesler Kureyşî olmaktan çıkarak yerel unsurlarla yeni bir ses formatına sahip olmuştur. Mevcut zaman diliminde henüz ıstılahî bir adı olmayan tecvid dediğimiz ses unsurları kabilelerin kendi okuyuş özelliklerini yansıtmakta, harflerin birleşiminin doğurduğu ses olayları kabilelerin dil yetisiyle harmanlanmaktadır. Sahabe anlama etki etmeyen bu fonetik farklılıkları tatbik etmekte ve sonraki nesillere de bu birikimi aktarmaktadır. Mushaf'a yazılma imkânı olmamış, Kur'an'ın yazı formatına ters düşmediği, anlama da bir halel getirmediği için kırâat ulemâsı bu birikimi kendi geleneği içerisinde tilavet yoluyla devam ettirmiştir. Sonraki dönemde gelen tabiûn, tebeu tabiîn ve dönemde hayat süren kıraat imamlarına uzanan bir yelpazede fonetikler yazınsal olmasa da

22 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 388; Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, (Tah.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), el-Hey'etu'l-Mırsiyyetu'l-'Âmme li'l-Kitâb, Kâhire 1394/1974, I, 313; Muhaysin, Muhammed Sâlim, *el-Muktebes mine'l-Lehecâti'l-Arabiyye ve'l-Kur'âniyye*, Mektebetu'l-Kâhire, Kahire 1978, s. 94.

23 Sehâvî, Ebu'l-Hasen Alemuddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed, *Cemâlu'l-Kurrâ' ve Kemâlu'l-İkrâ'*, (Tah.: Mervân el-Atiyye- Muhsin Ferâbe), Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dimeşk 1997, s. 598; Suyûtî, *İtkân*, I, 314.

24 Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, İSAM Yay., İstanbul 2011, s. 48.

sessel bir birikim olarak yer edinmiştir. Daha sonrasında bu nakiller kıraat imamlarına kadar ulaşmıştır. İmamlar kendilerine nakledilen birçok lehçeye dayanan okumaları önce kendi süzgeçlerinden geçirmekte sonrasında gelen râviler de imamlara ait rivayetler içerisinden bir eleme yaparak kendi okuma şekillerini belirlemekteydiler. Böylece kendilerine ait ferşî-usûl farklılıklarına dayalı kıraat şeklini oluşturuyorlardı. Bunlar içerisinden tecvid ise usûl farklılıklarını karşılamaktaydı.[25]

Tecvidi râvi fonetiğine dayandıran beyanatlarımızdan da anlaşılacağı üzere, ilk dönemlerde tecvidin kendi ayakları üzerinde duran bir yapılanmaya sahip olmayıp kıraat ilmi ile bağımlı ilişkiler geliştirmek durumunda kaldığı görülmektedir. Tecvid ilminin başlangıcı itibariyle kıraat ilmi ile iç içe olması sonuç olarak kendine ait bir ilim olmasına engel olmamıştır. Zira tecvidin özerk yapıya dönüşümü için o dönemde mevcut şartlar meydana gelmemiştir. Tecvid unsurları şifâhî olarak nakledilmekte, ilmî bir disiplini gerektirecek şekilde irdelenmeyi gerektirmemektedir. Dolayısıyla tecvidin disipline edilmesindeki asıl sürecin başlangıcı lahnin ortaya çıkışıdır. Çalışmamızın bu bölümünde önce özetle lahne, sonrasında tecvide yansıyan yönlerini tespite çalışacağız.

## 2. OLUŞUM DÖNEMİ: TECVİDİ GEREKTİREN ŞARTLAR

### 2.1. Tecvidin Oluşumuna Etki Eden Temel Problem

Tecvid kelimesinin ıstılahî anlamına erişmesinden önce tilavet vasfına delalet edebilecek şekilde çeşitli formatlarla kullanılması, ıstılâhî anlamda şöhret bulmasına hazırlık sürecini temsil etmektedir. Nihayet İbn Mücâhid'in lahne yer verdiği bölümde bu ıstılahı kullanması artık lahn konusunun ele alındığı tüm tartışmalarda bu kavramın da bağlantılı bir şekilde yer edinmesiyle sonuçlanmıştır. İbn Mücâhid'in ifadelerinden de anlaşıldığı kadarıyla asıl amacı fonetik kurallar bütünü için bir çatı kavram tanılama uğraşısı değil, lahnin iki çeşidine dikkat çekmektir. Lahn-i hafîyi irapta yapılan hatalardan soyutlayarak harflerin hakkını vermemeye hasretmesi[26] ve bununla

25 Ahmed Hâlid Şükrî-Muhammed Halid Mansur- Muhammed Ahmed Muflih el-Kadâ, *Mukaddimâtun fi İlmi'l-Kırâât*, Dâru Ammâr, Amman 2001, s. 189.

26 Dânî, Ebû 'Amr Osmân b. Sa'îd b. Osmân, *et-Tahdîd fi'l-İtkân ve't-Tecvîd*, (Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), Dâru Ammar, Ummân 2000, s. 116; Enderâbî, Ebu Abdillah Ahmed b. Ebî Ömer, e*l-Îdâh fi'l-Kırâât*, (Tah.: Menâ 'Adnân Ğanî),

da tecvidi bağdaştırması dikkat çekicidir. Bu noktada sorulması gereken bir takım sorular şunlar olmalıdır: Lahn olgusunun celî ve hafî olmak üzere iki kısma ayrılması gerçekten gerekli midir? Eğer gerekliyse lahnin öncelikli olarak "celî" denilen bir kısmının oluşup sonrasında "hafî" diye adlandırılan yeni bir çeşidinin tebarüz etmesini doğuran temel gerekçe nedir? Lahn-ı hafî tam olarak neyi karşılamaktadır ya da neyin noksan yapılması durumunda lahn-ı hafî diye tabir edilebilecek sonuç ortaya çıkmaktadır?

Hicri IV. yüzyıla gelinceye kadar lahn kelimesi Kur'an'ın ve dilin orijinal yapısında görülen hataların genelinin adlandırılmasında kullanılmaktaydı.[27] İslamiyet'ten sonra Arap dilini telaffuz edenlerce lahnin bilinçsizce sıradanlaştırılması ve Arap dilinde görülen bozulmalar bütünü, âlimleri Arap dil kaideleri ve nahiv ilmi kurallarını derlemeye yönlendirdi. Toplumun telaffuz melekesinde yer etmiş bu olguyu bertaraf etmek amacıyla onlarca eser telif edildi. Bu eserler ses, yapı, cümlelerin terkîbi, i'râbın sıhhatinde harekelerin durumu vb. gibi birçok konuyu kapsamaktaydı.

Problemin baş göstermesinden İbn Mücâhid dönemine gelinceye kadar yapılan hatalar "lahn" adı altında genel bir isimlendirilmeye tabi tutulurken İbn Mücâhid tarafından yapılan kategorik ayrışmayla kavram farklı bir yapılanmaya kavuşmuştur. Ahmed b. Nasr eş-Şezâî'den yapılan rivayete göre İbn Mücâhid lahn olgusunu şu sözlerle ikiye ayırmaktadır: *"Kur'an'da lahn, celî ve hafî olmak üzere iki çeşittir. Celî i'râb hatalarını kapsamaktayken hafî olanı tecvidli telaffuz etmeye çalışırken harflerin hakkını vermemektir."*[28] Rivayetten anlaşıldığına göre İbn Mücâhid, lahn-ı celî'nin bizzat i'rapta yapılan hatalardan teşekkül ettiğini savunmaktadır. Kendisinden hemen sonraki dönemde eser telif eden Sa'îdî biraz daha detaylı bir anlatımla lahn-ı celî'nin mansûbun ref' edilmesi, mansûb ya da merfûnun kesrâ ile telaffuz edilmesi vb. durum-

(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Külliyyetu't-Terbiye li'l-Benât (el-Mektebetu'ş-Şâmile Nüshası), Tikrît Üniversitesi, Irak 1423/2002, s. 351; İbn Sivâr, Ebû Tâhir Ahmed b. Ali b. 'Ubeydullah b. Ömer, el-*Müstenîr fi'l-Kırââti'l-'Aşr*, (Tah.: Ammâr Emin), *Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Turâs*, Birleşik Arap Emirlikleri 1426/ 2005, I, 180.

27 Ezdâd kelimelerden olan lahn'in anlam derinliği için bk.: İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem b. Ali Ebu'l-Fadl Cemâluddîn, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut 1414/1993, XIII, 379.

28 Dânî, *et-Tahdîd*, s. 116; Enderâbî, *el-Îdâh*, s. 351.

larında olduğunu belirtmektedir. Sonrasında ise nahivciler, kârîler ve ilmin kokusunu alan herkesin lahnin bu çeşidini anlayabileceğini savunmaktadır.[29]

Lahn-ı hafî kavramı da lahnin diğer çeşidi gibi yine ilk defa İbn Mücâhid tarafından kullanılmış ve sonraki dönem müelliflerince kabul görmüştür. Müellif kendi eserinde lahn-ı hafî'nin yalnızca alanında mâhir kişilerce anlaşılabileceğini ifade etmektedir.[30] Bununla birlikte İbn Mücâhid tarafından bu kavramın içi doldurulmamış, kendisinden sadece *"Lahnin hafî olanı, tecvidli telaffuz etmeye çalışırken harflerin hakkını vermemektir."*[31] rivayeti nakledilmiştir. Bu rivayeti kendine referans alanlarca lahn-ı hafî, tecvid karşıtı bir kavram olarak yorumlanmış, tecvid ilminin devreye girmesindeki asıl amaç olarak da lahn-ı hafî'yi ortadan kaldırma çabaları gösterilmiştir.[32] Bu telakinin oluşmasında Enderâbî'nin İbn Mücâhid'e dayandırarak yaptığı rivayetin de etkili olduğunu söylemek mümkündür: *"Lahn-ı hafî, noksan ve ziyade olmaksızın tecvidle okurken harflerin hakkını vermeyi terk etmektir."*[33] "Harflerin hakkını vermek"[34] ibaresi neredeyse tüm tecvid külliyatında gerek tecvidin tanımı gerekse amacı olarak kullanılmaya çalışılırken bunun terk edilmesi demek aslında tecvidin terk edilmesiyle aynı anlamı taşımaktadır. Dolayısıyla buradan lahn-ı hafî'nin tecvidin terk edilmesi olduğu şeklinde bir sonuç pekâlâ çıkarılabilir. Sehâvî'nin mevzu hakkındaki *"Tecvîtle murad*

29 Sa'îdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ca'fer, *Risaletân fî Tecvîdi'l-Kur'ân* (Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), Dâru Ammâr, Amman 2007, s. 36.

30 İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. El-Abbâs, *Kitâbu's-Seb' fi'l-Kırâât*, (Tah.: Şevkî Dayf), Dâru'l-Me'arif, Kâhire 1400, s. 49.

31 Dânî, *et-Tahdîd*, s. 116; Enderâbî, *el-Îdâh*, s. 351.

32 Ğânim Kaddûri el-Hamed, *ed-Dirâsâtu's-Savtiyye 'inde 'Ulemâi't-Tecvîd*, Dâru Ammâr, Ammân 2009, s. 54-56.

33 Enderâbî, *el-Îdâh*, s. 351.

34 Örnekler için bk.: Enderâbî, *el-Îdâh*, s. 344, 351; İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî, *Kitâbu'l-İkna' fi'l-Kırââti's-Seb'*, (Tah.: Abdulmecid Katâmış), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1403, s. 552; Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ*, s. 638; İşbîlî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halîfeti'l-Mutevenni'l-Emevî, *Fihristu İbn Hayr el-İşbîlî*, (Tah.: Muhammed Fuâd Mansûr), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998, s. 357; İbn Ummi Kâsım, Ebû Muhammed el-Hasan b. Kâsım b. Abdullah, *el-Mufîd fî Şerhi 'Umdeti'l-Mecîd fi'n-Nazmi ve't-Tecvîd*, (Tah.: Cemal Esseyyid Rufâî), Mektebetu Evlâdi'ş-Şeyh li't-Turâs, Kahire 2001, s. 56; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 163; *Manzûmetu'l-Mukaddime fî Mâ Yecibu 'alâ Kârii'l-Kur'ân en Ya'lemehû, (Tah.: Eymen Rüşdî Suveyd), Dâru Nûri'l-Mektebât, Cidde 2006, s. 3; et-Temhîd fî İlmi't-Tecvîd, (Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2001, 59-60.*

*edilen harflerin hakkını vermek, harfleri mahreçlerinden çıkarmak ve lahn-ı hafî'den kaçınmaktır."*[35] şeklindeki yorumu da bu sonucu desteklemektedir. Dolayısıyla ilk dönemdeki tecvid anlayışı lahnin tüm çeşitlerinden uzak sahih bir okumaya denk düşmektedir.

İlk dönemlerde lahnin tecvide yansıması daha çok mahreçler vasıtasıyla gerçekleşmekteydi. Harflerin mahreçlerine yönelik hataların ciddi boyutlara varmasa da daha ziyade "Eğribetu'l-'Arab"[36] adıyla anılan zenci kölelerde görüldüğü kaydedilmektedir.[37] Ashab içerisinde zikri geçen Suheyb ve Selmân gibi aslı Arap olmayanların yanlışları da harflerin mahreçlerini ilgilendirmekteydi. Fakat bu hataların diğer terkîb ve i'râbtan müteşekkil lahn çeşitlerinde olduğu gibi bir genişliğinden söz edebilmek mümkün değildir. Harflerin mahreçlerinde kendini gösteren telaffuz hataları, daha ziyâde farklı milletlerin İslamlaşmasının akabinde Arap-Acem topluluklarının izdivaçları vasıtasıyla kendini gösteren lahnli okuma çeşitleriydi. Birçok Arap çocuğu Arap olmayan analardan doğduğu için bazı harflerin telaffuzunda ve yabancı söyleyiş tarzlarında onlardan etkileniyorlardı. Doğal olarak anneleri Arap dilinde kendi dillerinde alışık olmadıkları harfleri mahreçlerinden çıkaramıyor, çocukları da harfleri annelerinden duydukları şekliyle telaffuz etmeye alışıyorlardı. Hatalar zinciri sadece acem kitle ile sınırlı kalmıyor yabancılarla sıkı ilişkiler geliştiren Araplarda da kendini gösteriyordu. السلطان kelimesi yerine أحروري ,السلتان denilecek yerde ما شعرت, أهروري yerine ما سعرت, aslı خائن olan yerde هائن şeklindeki telaffuzlar mahreç yakınlığı sebebiyle aksana dayalı hatalı okumalarla ilgili kaynaklarda yer alan örneklerdir.[38]

Arap dilinde ortaya çıkan lahnin Kur'an'ın tilavetine yansıdığı bilinmektedir. Lahn olgusunu ele alan eserlerde tecvide delil teşkil edebilecek boyuttaki hataların yani lahn-ı hafî örneklerinin celî kısmına göre kısıtlı olması, toplumdaki fertlerin tecvidin inceleme alanına giren hususları harfiyen yerine getirdikleri sonucunu doğurmamaktadır. Kendi söyleyiş özellikleriyle Kur'an

35 Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ*, 638.

36 Suyûtî, *el-Muzhir fi'l-Luğati'l-Arabiyye ve Envâihâ*, Tah: Fuad Ali Mansur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, II, 368.

37 Mehmet Reşit Özbalıkçı, *Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü*, Yeni Akademi Yay., İzmir 2006, s. 25.

38 Bu hatalarla ilgili değişik örnekler için bk.: Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1423, I, 79-80; Muberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd, *el-Kâmil*, (Nşr.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahîm), Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1417/1997, VI, 167.

kıraatine ister istemez müdahaleler gerçekleştiren Arap dışı unsurların, daha teknik bir konu olan ve tam olarak tecvidi karşılayan lahn-ı hafî'den uzak bir tilavet iddia ettiklerini savunmak gerçekçi bir yaklaşım olmasa gerektir. Dönem içerisinde lahn-ı celîye yönelik örneklerin çok olması ve lahn denildiğinde ilk olarak celî kısmının anlaşılması, lahn-ı hafînin celîye göre daha az problem teşkil etmesi, diğer bir ifadeyle lahn-ı celînin meydana getirdiği problem boyutunun lahn-ı hafîyi gölgede bırakmasıdır. Dönemin bilginlerinden lahnin celî kısmına esaslıca çözüm getiremeden hafîye yönelik tedbir almalarını beklemek bu gerçeği göz ardı etme anlamına gelecektir. Ayrıca tecvid ilmi faaliyetlerinin diğer ilimlere nazaran gecikmesini referans alarak, tecvidi ilim hüviyetinde sonradan meydana gelen, mesnetsiz bir alanmış gibi göstermeye yeltenmek, sürecin olması gereken şekliyle okunmamasının doğurduğu olumsuz bir sonuç olacaktır.

Lahne çözüm arayışları bağlamında nahiv kuralları tedvîn edilmiş, mushaf noktalanmış ve harekelenmiştir.[39] Kur'an'ın bizzat hattından kaynaklanan lahn ile okuyuşların ortadan kaldırılmasının hemen akabinde ses boyutunda kendini gösteren yanlışların tashih edilmesi gerekliliği kendini

39 Kaynaklarda irapta baş gösteren hataları önlemeye yönelik harekeleme sistemini geliştiren ilk kişinin Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin olduğu şeklinde genel bir eğilim mevcuttur. (Dânî, *el-Muhkem fi Nukati'l-Mesâhif*, (Tah.: İzzet Hasan), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1407, s. 3-4; İbn Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, (Tah.: İbrahim Ramadân), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1417/1997, s. 61; Yûsuf, Muhammed Zâyid Muhammed, *Tarihu Kitâbeti'l- Mushafi'ş-Şerif*, Müessesetü Ukaz, Cidde 1992, s. 80-81; Corcî Zeydân, *Medeniyeti İslâmiyye Târihi*, (Trc. Zeki Megâmiz), İstanbul 1329, III, 107 vd.) Bu defa da, metnin noktadan yoksun ve birbirine karışma ihtimali mevcut harflerinin telaffuzunda bir takım hatalar kendini göstermiştir. Ebu'l-Esved tarafından geliştirilen noktalama sistemini tüm Kur'an'a tatbik ederek görsel benzerlik taşıyan harflerin birbirinden ayırt edilmesini sağlamışlardır. (İsfehânî, Hamza b. Hasan, *Kitâbu't-Tenbîh 'ala Hudûsi't-Tashîf*, (Nşr.: Muhammed Es'ad Talis), Daru Sâdır, Beyrut 1412, s. 27-28.) Her ne kadar noktalamanın bir düzene oturmasıyla görsel benzerliğe sahip harflerin ayrımı sağlanmış olsa da; noktanın, hem harekelerin belirlenmesinde hem de benzer harflerin ayrımında tek ayraç olarak kullanılması, okuma hatalarına kapı aralamıştır. Kur'an okumaya vakıf olmayanlarca harekeler nokta, noktalar da hareke yerinde kullanılır olmuş ve Kur'an kıraatinde karmaşa ortamı doğmuştur. (Mehmet Emin Maşalı, *Kur'ân'ın Metin Yapısı: Mushaf Tarihi ve İmlası,* İlâhîyât, Ankara 2004, s. 330.) Böyle bir karmaşayı bertaraf etmeye yönelik köklü adımların atılması bilincinden hareketle Halîl b. Ahmed, günümüze varıncaya kadar aktif bir kullanım ağına sahip olan harekeleme ve noktalama sistemini pratik simgeler kullanarak geliştirmiştir. (Dânî, *Muhkem*, 49 vd.)

göstermiştir. II. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dilbilim eserlerinde varlığını göstermeye başlayan sesbilim konuları artık tecvidin muhtevasına dâhil olan hususların yavaş yavaş kitâbî mecrada kendine yer bulmaya başladığının göstergesi olacaktır.

### 2.2. Tecvid Unsurlarının Farklı Platformlarda Yer Bulması

#### *2.2.1. Dilbilim Eserleri*

İlk dönem dilbilim kitaplarında tecvid ilmine delil teşkil edebilecek birçok argümanın varlığına şahitlik edebilmek mümkündür. Bu dönemde harfler asli ve ferî olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Harekelerin niteliklerine dair bilgiler verilmiştir.[40] Mahreç bölgeleri; boğaz, cevf, dil, dudak, hayâşim şeklinde tayin edilmiş ve her birinden hangi harfin çıkacağına dair malumatlar sunulmuştur.[41] Harflerin lâzımî ve ârızî olmak üzere sıfatlarının birçoğuyla ilgili bahis açılmıştır.[42] Tecvid eserlerinin henüz kaleme alınmadığı bir dönemde sesle ilgili birçok unsurun yer etmeye başladığı, ıstılâhî kullanımların büyük ölçüde şekillendiği görülmektedir.

Dilbilim eserlerinin tecvid açısından en önde gelen sıkıntısı, Kur'an tilavetine malzeme sunabilecek şekilde konuların işleniş ve sistematik tayininde birtakım mahzurlar barındırmalarıdır. Zira eserlerde ele alınan konuların tümü dilbilimsel bir malzeme olacak şekilde inceleme alanına dâhil edilmiştir. Yoksa amaç bir şahsın Kur'an kıraatinde karşılaşacağı sıkıntılara pratik olarak çözüm sunma çabaları değildir. Bundan dolayı her ne kadar tecvid öğelerinin temeli dilbilim eserleri ile atılsa da bizzat bu eserlerden yola çıkarak Kur'an'ı okumaya kalkışmak, okumanın niteliğini saptayabilmek mümkün değildir.

---

40 Harflerle ilgili olarak bk. Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-'Ayn*, (Tah.: Mehdi el-Mahzûmî), İbrahim es-Samurâî, Mektebu'l-Hilâl, yy. ty., I, 48; Sîbeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb*, (Tah.: Abdusselam Muhammed Harun), Mektebetu'l-Hancî, Kahire 2013, IV, 431; İbn Cinnî, Ebu'l-Feth, *Sirru Sinâ'ati'l-İ'râb,* Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1421/2000, I, 55.

41 el-Halîl, *'Ayn*, I, 57, 58; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, IV, 102, 433-435; Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Luğa*, (Tah.: Muhammed 'İvaz Mir'eb), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2001, I, 40; İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ, *Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf,* (Tah.: Muhammed Hasan et-Teyyân-Yahyâ Mîr 'Alem), Matbû'âtu Mecme'i'l-Luğati'l-Arabî, Dimeşk ty., s. 83-85; İbn Dureyd, Ebûbekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî, *Cemheratu'l-Luğa*, (Tah.: Remzî Munîr Ba'lebekkî), Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1987, I, 42-45;

42 Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Tetik, *Tecvîd Tarihi*, s. 185-199.

Henüz tecvid adı altında müstakil bir ilim dalı oluşmamasına karşın dilbilim eserlerinde, bu ilmin muhtevasına dâhil olan konularla ilgili bir tartışma ortamının da şekillenmeye başladığını söylemek mümkündür. Bu tartışmalar sonraki dönemlerde tecvidin kıraat ilminden farklı olarak bir rivayet değil dirayet ilmi olduğu düşüncesinin tüm müelliflerce benimsenmesine de ön ayak olacak niteliktedir. Tecvidin bir dirayet ilmi olduğu yönünde deveran eden telakkilerin tümündeki ortak mefhum, ses olgularının âlimlerin şahsi kanaatlerine dayanmasıdır ki bu anlayış, kadim dönem dilbilimcileri tarafından inşa edilmiştir. Buna göre her müellif ele aldığı konuya kendi perspektifine göre bir yorum getirmiş, kimi zaman birbirlerini destekledikleri, kimi zaman ise taban tabana zıtlık arz eden bir ortamın şekillenmesinde yönlendirici olmuşlardır.

Tecvid âlimleri kendilerine ulaşan ses birikimini kendi süzgeçlerinden geçirerek konuya Kur'an kıraatine konu olabilecek şekilde bir düzenleme getirmişlerdir. Bu yönüyle tecvid ulemasının tamamen bir taklit içerisinde oldukları ve dilbilim eserlerindeki mevcut malzemeyi olduğu gibi eserlerine aktardıkları şeklinde bir sonuca erişmek mümkün değildir. Zaten dilbilim eserlerinin sunduğu bilgiler ile Kur'an'ı okuyabilmek mümkün olsaydı tecvid eserlerinin varlığına ihtiyaç duyulmazdı. Hâlbuki bu eserlerin yazılmasına şiddetle ihtiyaç duyulmuş, tecvid müktesebatı bu boşluğu doldurma amacıyla kendini gösterir olmuştur.

### *2.2.2. Tefsir ve Kıraat Eserleri*

Ses unsurlarının yer bulduğu yerlerden biri de tefsir çalışmalarıdır. Elimize ulaşan ilk tecvid eseri öncesi tefsirlerde; Mücâhid (h. 103), Mukâtil b. Süleyman (h. 150), Sufyân es-Servî (h. 161), Yahyâ b. Sellâm (h. 200), Abdürrezzâk es-San'ânî (h. 211) gibi müelliflerce kaleme alınan çalışmalarda, tecvid unsurlarının varlığına yönelik yaptığımız araştırmada kapsamlı bir bilgi birikimine rastlayamadığımızı belirtmek isteriz. İlk eser öncesi tefsir birikiminde materyale ulaşabildiğimiz tek eser Tâberî'nin *Câmi'u'l-Beyân*'dır. Çağındaki tüm ilim dallarında uzmanlaşmış engin bir bilgi ve kültür sahibi olan Taberî'nin (h. 310) tefsirinde tecvide materyal sunabilecek bazı numunelere rastlamak mümkündür.[43] Filolojik tefsirler ise

43 Örnekler için bk. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, (Tah.: Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000, XXIV, 250; III, 91; II, 224; II, 130.

bu meyanda daha fazla malzeme elde edebileceğimiz yerlerdir. Ferrâ'nın[44], Ahfeş'in[45], Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*ları, İbn Kuteybe'nin *Te'vîlu Muşkîli'l-Kur'ân*[46] adlı eseri bunlardan bir kaçıdır. Filolojik tefsirler içerisinde bir taksimat yapmak gerekirse Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, ses unsurları açısından en mümbit çalışmadır. Zeccâc'ın bu çalışmasında örneğin Nisâ/158'de geçen "بَل رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ" ifadesinde günümüzde idğâm-ı mütekâribeyn adıyla bilinen idğâm çeşidini sadece "idğâm" kelimesiyle yansıtmayı tercih etmektedir. Zira bu dönemde henüz kavramsallaşma süreci kemale ermemiştir. Zeccâc ayrıca bu ayette اللام harfinin الراء harfine idğâm edilebileceğini, mevcut kıraatin bu şekilde olduğunu ifade etmekte gerekçe olarak da bu iki harf arasındaki mahreç birliğini göstermektedir. Ayrıca râ harfi lâm harfine göre içerisinde tekrîr gibi bir sıfat da bulundurduğundan daha mutemekkin/yerleşik bir harftir. Bundan dolayı burada اللام harfinin الراء harfine idğâmı tercih edilir. Harflerin iki ayrı kelimede olduğunu göz önünde bulundurup idğâm etmemek de câizdir.[47] Müellifimiz buradaki idğâmın yapılma sebebini kendince birtakım sebeplere bağlamaktadır. Örneğin, niçin الراء harfi اللام harfine idğâm edilmemekte iken tersi bir durum gerçekleşmektedir? Bu hususu الراء harfinin daha güçlü, yerleşik bir harf olmasıyla ilişkilendirmekte, الراء harfinde tekrîr sıfatının bulunduğunu ifade etmekle de bu görüşünü perçinlemektedir. Zeccâc'ın ifadelerinden vakıaya tamamen dilsel endişelerle yaklaştığı anlaşılmaktadır.

Filolojik tefsirlerin ses konularına yaklaşımı genel itibariyle sistematik olmaktan uzak, açıklamaya gereksinim duyulması esnasında özet bir surette değinmeler şeklinde eserlerde yer bulmaktadır. Bu durumu filolojik tefsirlerin bir eksikliği olarak görmek yerine amacıyla uyuşmamanın doğurduğu kaçınılmaz bir sonuç olarak değerlendirmek daha sağlıklı olacaktır. Ayrıca dilbilim eserlerinde olanca genişliğine rağmen ses konularının gereksizce tekrar edilmesi

44 Örnekler için bk. Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyad b. Abdillah b. Manzûr, *Me'âni'l-Kur'ân*, (Tah.: Ahmed Yusuf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdulfettah İsmâîl eş-Şelebî), Dâru'l-Mısriyye, Mısır ty., I, 172, 215,368; II, 289, 353.

45 Örnek için bk. Ahfeşu'l-Evset, Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşiî el-Belhî, *Me'âni'l-Kur'ân*, (Tah.: Hudâ Mahmûd Kurâ'a), Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire 1411/1990, I, 24.

46 Örnek için bk. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vîlu Muşkîli'l-Kur'ân* (Tah.: İbrahim Şemsuddîn), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut ty., 18.

47 Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Sirrî, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, (Tah.: Abdulcelil Şelebî), Alemu'l-Kutub, Beyrut 1988/1408, II, 129.

bu tefsirler açısından eleştiriye de sebep olabilecektir. Bu hakikatin farkında olan filolojik tefsir müellifleri işledikleri konuların diğerleriyle bağlantısını kurma, konuları detaylandırma, amaçlandırma ve gerekçelendirme ihtiyacı hissettiklerinde kifâyet miktarınca sesbilim alanıyla ilişkilendirmişlerdir. Konuların gerek işleniş şekli gerekse içerikleri tecvid ilmine dilbilim eserlerinin sunduğu katkıyı sunmaktan uzak olsa da en azından tecvid ilminin müstakil bir yapıya bürünmesinden çok daha önceleri filolojik tefsirlerde sese ait öğelerin yer bulması, tecvidin ilişki içerisinde olduğu ilimlerden kopup bağımsızlığa erişme sürecini yansıtması açısından kayda değerdir.

Kıraat, tecvid ilmine esas olabilecek nitelikteki ses öğelerinin yer aldığı bir diğer ilim dalıdır. İlk tecvid eseri olan Hâkânî'nin kasidesi yazılmadan önce bu eserler içerisinden telif edilip günümüze ulaşabilen en eski kıraat eseri, tahkîki Şevki Dayf tarafından yapılan İbn Mücâhid'in (h. 324) *es-Seb'atu fi'l-Kırâât* adlı çalışmasıdır. İbn Mücâhid'in kıraat eserinde ses konuları belirli bir intizama sahip olmayıp kitabın çeşitli bölümlerine serpiştirilmiş durumdadır. Filolojik tefsirlere nazaran idğâm,[48] med ve kasr,[49] idğâm-ı mütemâsileyn,[50] tenvîn ve sâkin nûn[51] gibi bablarda tecvidle ilintili konulara bölüm başlıkları altında rastlayabilmek biraz daha kolay olmasına rağmen eserin adlandırılmasından da anlaşılabileceği üzere müellifin asıl amacı kıraat ilmi alanında telif vermektir ve tecvid alanından sayılabilecek sınırlı sayıdaki konulara sırf kıraat ilmiyle bağlantısını kurmak amacıyla değinmiştir. Ayrıca İbn Mücâhid'in ses konularına bakışını yansıtan birçok görüşü bulunmaktadır ki, bu değerlendirmelerini eserinde bulabilmek mümkün değildir. Bu fikirler muhtemelen ya İbn Mücâhid'in kaybolmuş bir eserinden yapılan derlemeler ya da şifâhî olarak talebelerine aktardığı bilgilerin kayıt altına alınmasıyla ortaya çıkmıştır. Zira talebesi Ebû Bekr eş-Şezâî'nin ve Dânî'nin kendisinden yaptığı nakiller meşhur olup gerek kıraat gerekse tecvid ilmi külliyatında yerini almıştır.

Günümüze ulaşan ilk tecvid eseri sayılan Hâkânî'nin kasidesinden önce elimizdeki eserlerden *Kitâbu's-Seb'a*'da İbn Mücâhid'in kıraat farklılıklarını sunma amaçlı giriştiği eylemlerinde izhâr, ihfâ ve idğâmın birçok çeşidiyle

48 İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'*, s. 113.
49 İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'*, s. 134.
50 İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'*, s. 125.
51 İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'*, s. 125.

ilgili vb. ses konularıyla bağlantılı örnekler sunmaktadır.[52] Ses konularına bakış açısından ortaya çıktığı kadarıyla, Kur'an okumaya niyetlenen Arap olmayan biri ya da halk tabakasından bir Arap'ın sırf bu eseri ya da sonraki yakın süreçte yazılan kıraat eserlerini kendine dayanak kabul ederek Kur'an'ı okuyabilmesi, içerisinde ciddi meşakkatler barındırmaktadır. Zira kıraat eserlerinin en temel amacı, râvilerine isnaden bir imamın diğer imamlardan farklı olduğu noktaları tespite meyletmesidir. Bu bağlamda kıraat eserlerinin tecvid/fonetik ve yazıda simgesel farklılığı bulunan ihtilaflar arasında bir farklılık gözetmediği, içeriklerinin doğrudan tecvidli okuyuş tarzına yönlendirmediği görülmektedir. Bir diğer problem ise, tecvid açısından bu eserlerde konulara sistematik bir yaklaşım getirilememesi ve Kur'an kıraatinde karşılaşılabilecek tüm fonetik kaidelere değinilmemesidir. Bu tablo Kur'an'la ilk defa muhatap olan Arap dışı unsurların ya da Kur'an'ı okumada maharet kesp edememiş Arap toplumlarının salt bu eserler üzerinden gittiklerinde sıkıntıya düşmelerine neden olmuştur. Günümüze ulaşan ilk tecvid eseri yazılamadan önce elimizdeki mevcut kıraat eserinin tecvid açısından kısır bir döngüye sahip olması ve yukarıda bahsi geçen problemleri bünyesinde barındırması kanaatimizce sistematik tarzda tecvid eserlerinin meydana gelme sürecini hızlandırmıştır.

## 3. TECVİD İLMİNİN MÜSTAKİLLEŞMESİ

Günümüze ulaşan ilk tecvid eseri olarak bilinen Hâkânî'nin kasidesinden çok daha önceleri tecvid disiplininin muhtevâsına dâhil olan konulardan birçoğunun muhtelif kitaplar içerisinde yer edindiği görülmektedir. Buna göre ilk tecvid eseri öncesi fonetik çalışmaların serencamını şu şekilde sunabilmek mümkündür:

Tespit edebildiğimiz kadarıyla tecvid kelimesi ıstılâhî anlamıyla ilk olarak Muhammed b. Sahnûn (h. 256) tarafından kullanılmıştır.[53] Bu dönemi kabataslak Hicrî III. yüzyıl olarak tayin edebilmek mümkündür. Eser başlığında herhangi bir şekilde tecvid ismi geçmese de içerik olarak harflerin telaffuzlarından bahseden eserlerin bu tarihten çok daha önceleri varlık gösterdiği bilinmektedir.

52 İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'*, s. 119, 125, 126, 646.

53 İfade kitap içerisinde şu şekilde yer almaktadır: وقد أصرف القراء هِمَّتَهُم إلى تقويم الحروف، وتجويد القراءة وتصويب ضبطها، دون معرفة أحكامها Muhammed b. Sahnûn, *Kitâbu'l-Ecvibe*, (Tah.: Hâmid 'İlvînî), Dâru Sahnûn, Tunus 2000, s. 384.

İçerik olarak idğâm, izhâr, kalb, med ve kasr, feth ve imâle, sekte, vakf ve vasl gibi tecvid ilminin inceleme alanına dâhil olan unsurların kıraat kitaplarında telifine Yahya b. Ya'mer'le başlandığı rivayeti kabul edilirse, tecvidin konu bazında hicri I. asırdan itibaren kitâbî mecrada boy gösterdiği sonucuna ulaşılabilir.[54]

Hicri ikinci yüzyılda el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhid (h. 175) tarafından, sesle ilgili bir mukaddime ile başlayan ve bize ulaşan ilk düzenli sesbilim çalışması *Kitâbu'l-'Ayn* isimli eser kaleme alınmıştır.[55] Ayrıca Hamza el-İsfehânî sesler konusunda *Terâkîbu'l-Esvât* isimli müstakil bir kitabı ona isnat etmektedir.[56] Halîl b. Ahmed'i öğrencisi ve aynı zamanda Basra nahiv mektebinin en önemli temsilcisi sayılan Sibeveyh'in (h. 180) muhtelif konulardaki ses çalışmalarını içeren *el-Kitab* adlı çalışması takip etmiştir.

Hicri III. asır, Arap sesbilimi alanında ciddi atılımlara sahne olan bir dönem olmakla birlikte bu zaman diliminde kaleme alınan çalışmaların büyük bir çoğunluğu günümüze ulaşmamıştır. Dönemin başlarında Ebû Amr eş-Şeybanî (h. 206) tarafından dilbilim alınına kazandırılan, kabilelerin değişik lehçe ve dilleri üzerinde durduğu *Kitabu'l-Cîm*,[57] harflerin nasıl seslendirileceğiyle ilgili olarak meşhur nahivci Kutrub'a (h. 210 civarı) ait *Kitâbu'l-Esvât*,[58] adlı eserlerin varlığından söz edilmektedir. Aynı adı taşıyan diğer eser ise yine bir dilci olan Asma'î'ye (h. 216) aittir.[59] Asma'î'nin zâ ve dâd harflerinin ayrıştırılması amacına hizmet eden *"Kitâbu'd-Dâd ve'z-Zâ"*[60] adında bir çalışması daha bulunmaktadır. Bu dönemde Kâlûn el-Medenî

54 Fuat Sezgin, *Geschichte der Arabischen Schrifthums*, Leiden, 1964-84, I, 5.

55 Bu konuda Hilmî Halîl'in *et-Tefkîru's-Savtî 'inde'l-Halîl* adlı kitabı ile Mehdî el-Mahzûmî'nin *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî* adlı kitabının el-Esvâtu'l-Luğaviyye bölümüne müracaat edilebilir. (Muhammed Hassân et-Tayyân, *Araplarda Sesbilim (Fonetik)*, (Trc.: Ahmet Yüksel), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2004, s. 303.)

56 et-Tayyân, *Araplarda Sesbilim*, s. 303.

57 et-Tayyân, *Araplarda Sesbilim*, s. 307.

58 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esmâi'l-Kutub ve'l-Funûn*, Mektebetu'l-Musennâ, Bağdat 1941, II, 1392.

59 el-Bâbânî (İsmâîl Pâşâ), İsmâil b. Muhammed Emîn Mîr Selîm, *Hediyyetu'l-Arifîn Esmâu'l-Muellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ty., I, 623; *İdâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyl 'alâ Keşfi'z-Zunûn*, (Tas.: Muhammed Şerefu'd-Dîn), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ty., IV, 268.

60 Riyâd Zâde, *Esmâu'l-Kutubi'l-Mutemmime li Keşfi'z-Zunûn* (Tah.: Muhammed Altuncî), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1403/1983, s. 194.

(h. 220) tarafından yazılan *Urcûze havle Tilâveti'l-Kur'ân*[61] adında bir eser bulunmaktadır. Meslektaşlarının izinden giden Ahfeşu'l-Evsed (h. 221) de *Kitâbu'l-Esvât*[62] adında bir eser kaleme almıştır. İbn Zekvân (h. 242) bu döngüden bir nebze olsun kurtularak *Kitâbu mâ Yecibu 'alâ Kârii'l-Kur'ân 'inde Hareketi Lisânih*[63] adında bir eseri alana kazandırma başarısını göstermiştir. Ayrıca el-Câhız'ın (h. 255) konuşma bozukluğu (pelteklik), sesler, Arapça'da kelime dizimi ve harflerin kelime içersindeki tekrarından söz ettiği *el-Beyan ve't-Tebyin* adlı çalışması dönemin dikkat çeken bir diğer çalışmasıdır. Dönem içerisinde filozof, tabip ve bilgelerin de sese ayrıca ehemmiyet gösterdikleri görülmektedir. Bunlardan ilki, sesler üzerine birkaç tane ilmî eser ortaya koyacak düzeyde konuya ilgi gösteren Arap filozofu el-Kindî'dir (h. 260).[64] Kindî'nin bu alandaki eserlerinin başında ise *Risâle fî İstihrâci'l Mu'ammâ* adlı risalesi gelir. Kendisine ait seslere dair, günümüzde konuşma problemleri (Troubles de la parole) olarak adlandırılan, sesin pratik yönüyle alakalı, *Risâletu'l-Lusğa* isimli dikkate değer başka bir çalışması daha bulunmaktadır.[65] Bir önceki müelliflerin tercihlerini kendilerine temel alan İbn Ebu'd-Dünyâ (h. 281) *Kitâbu'l-Esvât*, Lu'luî ise *Kitâbu'd-Dâd ve'z-Zâ*[66] adında eserler yazmışlardır. Klasik dilbilim eserlerinde tecvid olgularını araştırırken sıkça referans gösterilebilecek Muberred'in (h. 286) *el-Muktedab* isimli eserinde de birçok ses konusuna ulaşabilmek mümkündür. Bunlara ilaveten gerek bu asırda gerek sonrasında, tefsîr ve filolojik çalışmalarda ses birikimi dağınık bir vaziyette yer etmiştir.

Tecvid adını taşıyan ilk eser, hicri IV. asırda Muhammed İshâk b. Ahmed b. İshâk b. Nâfi' el-Huzâ'î el-Mekkî (h. 308) tarafından *Musannef fî*

61 Eserin el yazması nüshaları için bk. Komisyon, *el-Fihrisu'ş-Şâmil li't-Turâsi'l-'Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-Mahtût: 'Ulûmu'l-Kur'ân: Mahtûtâtu't-Tecvîd*, Mecma'u'l-Meliki li-Buhûsi'l-Hadarati'l-İslâmiyye, Amman 1986/1406, I, 11.

62 El-Bâbânî, *Hediyyetu'l-Arifîn*, I, 388; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1392.

63 Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Mektebetu'l-Musennâ, Beyrut ty., VI, 21; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, (Nşr.: Gotthelf Bergsträsser), Mektebetu İbn-i Teymiyye, Kâhire 1351, I, 405.

64 Günümüze ulaşan ilk tecvid eseri sonrası Farabî ve İbn Sinâ tarafından ses çalışmaları devam ettirilmiştir. Detaylı bilgi içib bk. et-Tayyân, *Araplarda Sesbilim*, s. 309-312.

65 et-Tayyân, *Araplarda Sesbilim*, s. 308.

66 Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, I, 139; el-Bâbânî, *Hediyyetu'l-Arifîn*, I, 58.

*Tecvîdi'l-Kur'ân*[67] adıyla kaleme alınmıştır. Ne var ki bu yüzyılın başlarında henüz tecvidin fonetik bir birikimi temsil eden kullanımları mevcut olmadığından bu kitap isimlendirmesinde yer eden tecvid kelimesini, Kur'an okumayı güzelleştirme anlamını taşımakla birlikte bir disiplinin karşılığı olarak benimsemek mümkün değildir. Çünkü tecvid, fonetik birikime işaret eden kavramsal dolgunluğu hicri V. asırda edinecektir. Ayrıca bundan önceki eserlerde tecvid kelimesinin geçmemesi içeriklerinin tecvide hitap etmediği sonucunu doğurmamaktadır. Zira İbnü'l-Cezerî'nin ilk tecvid eseri olarak tanıttığı ve Hâkânî (h. 325) tarafından yazılan *Kâsîde*'de herhangi bir şekilde kelimeye vurgu bulunmamaktadır.

İbu's-Serrâc'ın (h. 316) *el-Usul fi'n-Nahv* ve *Risâtetu'l-İştikâk*'ı; İbn Dureyd'in (h. 321) *el-Cemhere*'si ayrıca Ebû Hâtim er-Râzî'nin (h. 322) med harflerinin seslerinden bahsettiği ve her iki dilin sesleri bakımından Arapça ile Farsça'nın karşılaştırmasını yaptığı *ez-Zinet*'i[68] günümüze ulaşan ilk tecvid eseri öncesinde kaleme alınan fonetik içerikli diğer eserler olarak literatürde yerini almaktadır.

Dilbilim, filolojik tefsirler ve kıraat kitapları arasında kendine yer bulan bu kadar ciddi bir birikimin oluşmasına rağmen tecvid adı altında müstakilleşecek yeni bir ilim çeşidine ve bu alanda telif edilecek kitaplar bütününe ihtiyaç duyulmuştur. Bu noktada şöyle bir soru sorulabilir: Acaba bu ilmin orta çıkışı daha önceki eserlerin uzantısı şeklinde bir tesadüf eseri mi gerçekleşmiştir, yoksa gerçekten bir ihtiyacın tecellisi olarak mı neticelenmiştir? Bu soruya verilecek cevabın ilk tecvid eseri öncesi yapılan çalışmaların genel karakteristiğinin tanımlanmasında saklı olduğunu düşünmekteyiz. Buna göre hususi tecvid eserlerinin ortaya çıkışını hızlandıran şartların genel özelliklerini şu şekilde özetleyebilmek mümkündür:

1. Günümüze ulaşan ilk tecvid çalışması öncesi eserlerin geneline baktığımızda özel olarak kaideleri ele alan herhangi bir eserin bulunmadığı görülmektedir. Tecvide ilişkin birçok unsur mevcut olsa da gerek tefsir birikimi gerekse dilbilim eserlerinin ilgili yerlerinde bölük pörçük, serpiştirilmiş bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Bu sebepten Kur'an okumadaki mevcut kaidelerin detaylıca yer aldığı tüm konular, ilk olarak şümullü tecvid eserleri arasında yerini almaya başlamıştır.

67 Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, II, 230.

68 et-Tayyân, *Araplarda Sesbilim*, s. 307.

2. Dilbilim ve kıraat eserlerinde yer alan tecvid unsurlarına sistematik bir üslup dâhilinde yaklaşım getirilememiştir. Konular tecvid ilminin birçok yönüne ışık tutacak mahiyette işlense de tecvid bilgilerini edinmek isteyen şahıslar için Kur'an tilavetinde kullanılmak üzere, Kur'an'ı okuma esnasında karşılaşılabilecek tüm problemlere cevap olabilecek nitelikte bir üsluptan bahsedebilmek güçtür. Dilbilim, filolojik tefsir ve kıraat kitaplarının ses unsurlarına yaklaşımları, baş gösteren problemleri kendi perspektifinden ele alma biçiminde şekillenince sırf Kur'an'ı okumayı amaçlayanlar için yeni bir metodoloji geliştirme ihtiyacı duyulmuştur. Böylece ses konularına getirilen tali yaklaşımın önüne geçilmiştir.

3. Tecvid eserlerinden önce yazılan dilbilim ve kıraat eserlerinde ses konularına dair tartışma ortamının bulunması, Kur'an harflerinin telaffuzunda olması gereken nihai seslendirme biçiminin müstakil eserlerde tespit edilme ihtiyacını doğurmuştur. Mezheplerin görüşlerinin pratize edilmesi için yazılan ilmihal kitaplarına benzer şekilde tek bir imamın okuyuş özelliklerini yansıtan ya da ses konularına dilbilimcilerin ulaştıkları nihai fikirlerle yaklaşma ihtiyacı, tecvid eserlerinin telif edilme gereksinimini iyiden iyiye hissettirmiştir.

4. Tecvid eserlerinin ortaya çıkmasındaki en temel gereksinimlerden biri de ele alınan tüm konuların Kur'an'dan verilen örneklerle detaylandırılmamasıdır. Örneğin, dilbilim eserlerinde birçok ses konusu bulunmasına karşın bu konuların daha iyi anlaşılması için verilen örnekler bazen şiir kitaplarından bazen de halk arasında yerleşik kullanımlardan derlenmekteydi. Sırf Kur'an bağlamında ses konularına yaklaşımı gerektiren eserlere ihtiyaç duyuldu ki tecvid eserlerinin ortaya çıkma gereksinimlerinden biri de bu ihtiyaca yanıt verme amaçlıydı.

Tüm bu özelliklerin günümüze ulaşan ilk tecvid çalışması Hâkânî'nin (h. 325) eserinde bulunduğunu ve bu çalışmanın değinilen yoksunluklardan uzak olduğunu savunmak elbette mümkün değildir. Nihâyetinde Hâkânî'nin çalışması kaside tarzında yazılmış ve müellifi tarafından çok kısıtlı bilgilerle donatılmıştır. Şümullü tarzdaki bir tecvid eserinin muhtevasını sunmaktan uzak bir yapıya sahiptir. Fakat Hâkânî'nin eserini değerli kılan en önemli unsur, müstakil tecvid eserlerine ihtiyacın olduğunu saptayarak yukarıda vurgulamaya çalıştığımız nitelikleri içeren tecvid telif geleneğinin başlamasına ön ayak olmasıdır. Bu sayede dilbilim, hususen kıraat müellifleri iştigal ettikleri ilimlerden ayrı olarak, Kur'an fonetiği unsurlarının belirli eserlerde birleştirilmesini öngören çalışmalara imza atmışlardır. Sonuç olarak Hâkânî'nin

çalışmasını kısır bir içeriğe sahip olmakla beraber, tecvidin disipline edilme sürecini hızlandıran bir çalışma olarak değerlendirmek gerekmektedir.

İbnü'l-Cezerî biyografisine yer verdiği Muzâhim Mûsâ b. Ubeydullah b. Yahyâ el-Hâkânî el-Bağdâdî (h. 325) ile ilgili şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: *"Bildiğim kadarıyla tecvid ilminde ilk eser veren Hakânî olup kasidesi meşhurdur. Bu kasideyi hâfız Ebû 'Amr şerh etmiştir."*[69] İbnü'l-Cezerî, bu çalışmanın ilk tecvid eseri olduğu kanısında olsa da, daha önceki benzer çalışmaları göz önünde bulundurduğumuzda Cezerî'nin ifadelerinin, *"günümüze kadar ulaşan ilk tecvid eseri"* şeklinde tashîh edilmesi gerekmektedir. Hâkânî'nin eserinin ilk tecvid çalışması olması mantıken de zorlama bir yorum olmaktan öteye geçemeyecektir. Manzûm eserler, ekseriyetle daha önceki birikimi özlü ifadelerle aktarma vazifesini yüklenmişlerdir. Bir ilmin henüz yapı taşlarının oluşumunu sağlayacak eserlerinin ortaya konmaksızın, müktesebatın doğrudan şiirsel ifadelerle kalıplara döküldüğünü savunmak bizce uzak bir ihtimaldir. Zaten o günün imkânlarının kısıtlı olması nedeniyle Hâkânî'nin kasidesinden önce kaleme alınıp, İbnü'l-Cezerî'nin varlığına şahit olamadığı birçok eserin bulunması bu tezimizi teyit eder cinstendir. Bu vesileyle şu hususa değinmek gerekecektir ki, Mekkî'nin *er-Ri'âye li-Tecvîdi'l-Kırâe ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve* adlı çalışmasının tecvid konusunda günümüze ulaşan ilk eser olduğuna yönelik bazı bilgilere de yer verilmektedir.[70] Hâlbuki bu iddia, hem Hâkânî'nin kasîdesini hem de ileride temas edeceğimiz birçok eseri değerlendirmeye katmama anlamına gelecektir.

Hâkânî kıraat alanında imam olmasına ve devrin önemli isimlerinin kendisinden kıraat okumalarına rağmen kıraatten ayrı olarak daha sonra "tecvid" adını alacak bir ilmin varlığına ihtiyaç duymuş ve bu ilme ait ilk eserin müellifi olarak tanınmasını sağlayan meşhur kasidesini yazmıştır. Elli bir beyitten oluşan ve tecvid ilminin tüm konularına yer vermeyen[71] bu kasi-

69 İbnü'l-Cezerî, *Ğayetu'n-Nihâye*, II, 321. Dânî'nin yapmış olduğu şerh, kasidenin 31 beyitten oluşan eksik nüshasına dayanmakta olup 51 beyitten oluşan asıl nüshası Ezher Üniversitesi Kütüphanesi'nde 192/16230 numarada kayıtlıdır.

70 Tayyar Altıkulaç, *"Mekki b. Ebû Tâlib"*, TDVİA, Ankara 2003, XXVIII, 576. Bu bilgiyi eserlerine alan müellifler için bk. Ali Öge, "er-Ri'âye li-Tecvîdi'l-Kırâe ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, 2011, 279-280; Fatih Çollak, "Tecvid İlmi, Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Tarihten Günümüze Kıraat İlmi (Uluslararası Kıraat Sempozyumu, 16-18 Kasım 2012 İstanbul)*, DİB Yay., Ankara 2015, s. 382.

71 Kasidenin muhtevası için bk. Cemâluddîn Muhammed Şeref, *Hedyu'l-Mecîd fî Şerhi Kasîdeteyi'l-Hâkânî ve's-Sehâvî fi't-Tecvîd*, Dâru's-Sahâbeti li't-Turâs, Tanta

dede Hâkânî'nin şiirle ne denli ilgilendiğini ve Arapça'ya olan vukufiyetini görmek mümkündür. Alanla ilgili ilk eserini şiir formatında yazarak dili daha canlı, daha güzel ve daha etkili hâle getirerek ona bir kimlik kazandırmış ve muhtemelen çok önemli olarak gördüğü tecvid konularının ezberlenmesini kolaylaştırma amacı gütmüştür.

Hangi ilim dalında olursa olsun ilk denemeler her zaman için sonrasındaki girişimlerin üstleneceği öncekilerin eksiklerini tamamlama, kapalı noktaları aydınlatma ve genel bilgilerin detayına girmek suretiyle açıklayıcı bilgiler vermeye muhtaçtır. Tecvid ilmini ele alan müstakil ilk çalışma olmasından ötürü Hâkânî'nin kasidesini de bu hakikatten bağımsız olarak düşünmek imkânsızdır. İlk olmanın ötesinde, ayrıntılı bir şekilde konuları tartışmaya müsait olmayan şiir kalıbıyla yazılmış olması bu kasidenin üzerinde daha fazla yoğunlaşarak veciz bir üslupla değindiği konuların detaylıca incelenmesini zaruri kılmaktadır. Tüm bu eksiklere rağmen Hâkânî'nin kasidesi kendi alanı içerisinde lider olma, orijinal konulara değinme, kolay üsluba sahip olma, veciz ve açık bir tarzda tecvid ilminin özünü kapsaması açısından değerinden hiçbir şey kaybetmeden varlığını devam ettirmektedir.

Hâkânî'nin kasidesinin ilim dünyasında olanca şöhretiyle adından sıkça söz ettirmesine rağmen birtakım eksiklikleri içermesi, sonraki dönemde bu nakıs yapının bir nebze de olsa açıklığa kavuşturulduğu tarzda eserlerin telif edilmesini zorunlu kılmıştır. Dönemin en temel problemi olan lahn olgusunun hâla kalıcı etkiler gösteriyor olması, tecvid bilginlerini konuya ciddiyetle eğilmeye sevk etmiştir. Eksiklerin bertaraf edilmesine yönelik meydana getirilen farkındalık mensur tarzda tecvid eserlerinin yazılmasının temel gerekçesini oluşturmuştur.

## 4. MENSUR TELİF GELENEĞİNİN BAŞLAMASI

Dönemde telif edilen kitapları bulabileceğimiz en yetkin kaynak İbn Nedim'in el-Fihrist adlı eseridir. Ondan önce daha dar alanda meydana getirilen çalışmalar günümüz kültür tarihi için çok kıymetli olsa da, İbn Nedîm mükemmeliyetini bilim tarihinin bütünü açısından yakalamış ve eserinde yüzlerce Kur'an ilimleriyle ilgili teliflere yer vermiştir.[72] Bununla birlikte eserde Hâkânî'nin kasîdesinden hicrî IV. yüzyılın sonuna varıncaya kadar kaleme alınan ve tecvid ismini taşıyan herhangi bir eserin var olmadığı

ty., s. 17-34.

72 İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 27-42.

görülmektedir. Buradan hareketle dördüncü yüzyılda tecvid ilmi alanında ilk adımların atılmasına rağmen İbn Nedîm'in eserini telif ettiği 377 yılında ıstılâhî bir yapılanmaya delalet edecek şekilde bu ilmin kitaplarının henüz tecvid adını taşımadığı sonucuna varabiliriz.[73] Bu şekilde bir yargıda bulunmanın dönemde tecvide hamledilebilecek hiçbir çalışma olmadığı anlamına gelmediğini de ayrıca belirtmek gerekir. Nitekim kaynaklarda hususi harfler ve mahreç bilgisiyle ilgili muhtelif çalışmaların yapıldığına şahitlik edebilmek mümkündür. İbnü'l-Esbağ'ın (h. 339) *Mehâricu'l-hurûf ve Sıfâtuhâ,*[74] en-Nekkâr'ın (h. 350 civârı) *Kitâbun fi Mehârici'l-Hurûf,*[75] Deylemî'nin (h. 352) *Kitâbun fi Mehârici'l-Hurûf,*[76] Estirâbâzî'nin (h. 386) *Kitâbun fi'd-Dâd ve'z-Zâ*[77] gibi harflerin mahreçlerinden bahseden; İbn Batte'nin (h. 387) *el-İnkâr 'alâ men Ehaze'l-Kur'âne mine'l-Mushaf*[78] çalışması gibi bir öğreticinin direktiflerine yönlendiren eserleri, döneme ait tecvid ürünleri olarak değerlendirmek mümkündür. Bu sürecin hemen sonrasına gittiğimizde tecvid ilminde günümüze ulaşma başarısını gösteren muhtelif eserlerin tertîb edildiğini görmekteyiz.

Bu başlıkta ele alacağımız eserleri Endülüs dönemine kadar yapılan teliflerle sınırlandıracak Endülüs dönemini ise ayrı bir inceleme alanına dâhil edeceğiz. Bu bakımdan şümullü Endülüs dönemi eserlerinin telif sebeplerini tespit edebilmek amacıyla geçiş dönemi olarak da adlandırabileceğimiz bu döneme ait eserlerin gerek üslubuyla gerekse içeriğiyle iyi okunması zaruret arz etmektedir. Bu eserlerin tetkik edilmesi bir bakıma IV. yüzyılın son yarısı

73 Tecvid adını taşıyan ilk eserin el-Huzâ'î el-Mekkî (h. 308) tarafından *"Musannef fî Tecvîdi'l-Kur'ân"* adıyla kaleme alındığını belirtmiştik. (Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, II, 230.) Bu eserin varlığına iki türlü yaklaşım getirebilmek mümkündür. Birincisi, İbn Nedîm'in eseri görmediğini varsaydığımızda hicrî IV. yüzyılın başlarında henüz tecvidin fonetik bir birikimi temsil eden kullanımları mevcut olmadığından bu kitap isimlendirmesinde yer eden tecvid kelimesini, Kur'an okumayı güzelleştirme anlamını taşımakla birlikte bir disiplinin karşılığı olarak benimsememek gerekecektir. İkinci olarak, daha önce hiçbir müellifin eserinde yer bulmayan bu bilgiyi zikreden Kehhâle'nin aktarımına temkinli yaklaşmak mümkündür.

74 Eser Muhammed Ya'kûb Türkistânî'nin tahkikiyle Medine'de 1412/1991 yılında basılmıştır.

75 Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, III, 223; el-Bâbânî, *Hediyyetu'l-Arifîn*, I, 270.

76 el-Bâbânî, *Hediyyetu'l-Arifîn*, I, 270.

77 Ez-Ziriklî, Hayru'd-Dîn b. Muhammed, *el-A'lâm*, Daru'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrut 1980, VI, 82.

78 Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, VI, 245.

ve V. yüzyılın ilk dönemindeki tecvid tarihini de betimlemeyle eş değerdir. Biz de Endülüs öncesi mensur tarzda tecvid külliyatına kazandırılan ve elimize ulaşan üç eser üzerinden tarihî akışı tavsif etmeye çalışacağız. Bunlardan iki tanesi Sa'îdî'ye ait olup tamamen tecvid ilmine hasr edilmiş konumdadır.[79] Ummânî'nin çalışmasının ise -her ne kadar bir kıraat eseri içerisinde yer alsa da- hususi bir tecvid başlığı altında önemli bilgileri barındırması, tecvid içerikli bir eser olarak nitelendirilmesini mümkün kılmaktadır.

Hâkânî'nin kasîdesinden sonra tecvid ilmindeki boşluğu doldurma amacından hareketle telif edilen eserlerden biri de Sa'îdî'nin (h. 410) *et-Tenbîh 'ale'l-Lahni'l-Celî ve'l-Lahni'l-Hafî* adlı çalışmasıdır. Bu eser adından da anlaşılacağı üzere, müellifi tarafından lahn olgusu üzerinde ciddiyetle durulması istemiyle şekillenmiştir.

Sa'îdî, hocası İbn Mücâhid'in etkisinde kalarak lahn olgusunu, celî ve hafî olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Lahn-ı celî ile lahn-ı hafî tanımlamasının tespit edebildiğimiz kadarıyla tecvid telifleri içerisinde ilk defa en geniş şekilde yapıldığı eser budur. Buna göre, "*Lahn-ı celî; mansûbun merfû, merfûnun mensûb vb. şekillerde okunmasıdır. Lahn-ı celî'yi nahivciler ve onların dışında ilmin kokusu alan herkes anlayabilir. Lahn-ı hafî'yi ise mukrî, işinin ehli, doğru okuyan, kıraati hocalarından tahsil edip icrâ eden, her harfin ne eksik ne fazla hakkını veren; fethalarda, dammelerde, kesralarda, hemzelerde, şeddelerde, muhaffeflerde, sâkin harflerde, nûn'un tınısında, med harflerinin uzatılmasında*[80]*, râ'ların kalın okunması ve tekrîrinde, lâm'ların kalın okunmasında, ğunnede, hemzelerin şeddeli ve vurgulu okunmasında fazlalıklardan kaçınan bilir.*"[81] İfadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Sa'îdi celî ve hafî taksimatındaki kıstas mekanizması olarak, hataların ehli tarafından bilinip bilinemeyeceğini tayin etmiştir.

---

79 Bunlardan *"et-Tenbîh ale'l-Lahni'l-Celî ve'l-Lahni'l-Hafî"* adlı ilk eser Ğânim Kaddûrî el-Hamed tarafından tahkîk edilerek, el-Mucme'ul-'İlmiyyu'l-'İrâkî dergisi 36. cildinin 2. bölümünde 240-287. sayfaları arasında 1985 yılında Bağdat'ta yayımlanmıştır. Müellifin bir diğer eseri olan *"Kitâbu İhtilâfi'l-Kurrâ fi'l-Lâm ve'n-Nûn"* adlı çalışması ise yine aynı kişi tarafından tahkîk edilmiş Hikmet dergisi 8. sayısı 241-253. sayfalar arasında h. 1416 yılında Irak'ta yayınlanmıştır. Bu iki çalışma tek bir kitap hâlinde muhakkiki tarafından *"Risâletân fî Tecvîdi'l-Kur'ân"* adı altında birleştirilmiş ve bu kitap Dâru Ammâr tarafından 2000 yılında Ammân'da basılmıştır. Eserler hakkında verdiğimiz dipnotlar bu kitaba dayanmaktadır.

80 İfadenin orijinalinde المدات وترعيدها ibaresi geçmektedir. ترعيد kelimesi ses kırılmalarıyla beraber harfin uzaması anlamına gelmektedir. Böylece düzenli bir ses uyumu meydana gelmemektedir. (Sa'îdî, *Risâletân*, s. 28.)

81 Sa'îdî, *Risâletân*, s. 28.

Tecvid tarihinde uygulamalı tecvid anlayışına yönelik birtakım adımların atıldığı da görülmektedir. Günlük olarak tilavet edilme sayısı diğer surelere nazaran çok daha fazla olmasından ve çoğu kez çarçabuk okumanın kişiyi lahne düşürme endişesinden olsa gerek Fâtiha suresindeki her lafzın nasıl telaffuz edilmesi gerektiğini belirten uyarılar yer almaktadır.[82] Buna göre uygulamalı tecvid anlayışını eserinde ustalıkla kullananlardan birinin de Sa'îdî olduğunu söylemek mümkündür. Bunu yaparken surenin içerisinde oluşabilecek hatalardan hareket ederek, Kur'an'da aynı kusurlara düşülebilecek muhtemel okuyuşlara dair bolca örnekler sunmaktadır. Böylelikle müellifimizin özelden genele doğru yol seyrettiğini söylemek mümkündür.

Sa'îdî'nin *Kitâbu İhtilâfi'l-Kurrâ fi'l-Lâm ve'n-Nûn* adlı diğer eseri de bir öncekinin devamı niteliğindedir. Eserinde takındığı üslubunda en dikkat çeken husus, farazî sorular yönelterek bunları cevaplandırmaya çalışmasıdır. Örneğin, "صنوان [83] *kelimesinde vâv harfinde niçin izhâr yapılması gerekir diye bir soru sorulursa şu şekilde cevap verilir…"* diyerek gerekçesini ibrâz etmeye çalışmıştır.[84] Sa'îdî'nin soru-cevap yönetimini kullanarak takındığı tavrını, tecvid öğretilerinin daha kalıcı olmasına yönelik olarak değerlendirmek mümkündür.

Endülüs öncesi tecvid içerikli teliflerden bir diğeri de, Ummânî (h. 413[85]) tarafından ilim dünyasına kazandırılan *el-Kitâbu'l-Evset fî İlmi'l-Kırâât* adlı çalışmadır. Eseri bizce değerli kılan en önemli husus, müellifinin içerisinde ilk defa bir tecvid tanımına yer vermesidir. Tanım her ne kadar Ummânî'den önce yaşayan Ebu'l-Fadl Hüzâî'ye (h. 408) ait olsa da bir eserde tecvid kavramının tanımının yer alması, o ana varıncaya kadar pek rastlanılan bir karakteristik değildir. Böylece kitâbî mecrada kavram tanımıyla işe koyulma geleneğinin Ummânî'nin eserinde başladığı görülmektedir.

اعلم ان التجويد حليةُ التلاوة وزينةُ القراءة، وهو إعطاء الحروف حقوقها وترتيبها مراتبها، وردُّ الحرف من حروف المعجم إلى مخرجهِ وأَصْلِهِ، وإلحاقه بنظيره وشَكْلِهِ، وإشْبَاعِ لفظِهِ ولفظ النطق به؛ لأنّه متى ما كان بغير ما حَكَيتُ من وصْفِهِ زالَ عن تأليفه وَرَصْفِهِ

82 Sa'îdî, *Risâletân*, s. 29-33.

83 Ra'd, 13/4.

84 Sa'îdî, *Risâletân*, s. 66. Diğer örnekler için bk. *Risâletân*, s. 67-68.

85 Müellifin vefat tarihi tam olarak bilinmediğinden "Kitâbu'l-Evset fî İlmi'l-Kırâât" adlı eserinin yazım tarihini esas aldık.

*"Tecvid, tilavetin süsü, kıraatin ziynetidir. O; harflerin hakkını vermek, mertebelerini düzenlemek*[86] *ve sözlük harflerinden her bir harfi mahrecinden/aslından çıkarmak, (sıfat ve mahreç bakımından) benzerleriyle birleştirmek, telaffuz özelliklerini doygunlaştırmaktır. Çünkü ne zaman ki anlatmış olduğum bu vasıfların dışına çıkılırsa yapı, ahenk bozulmuş olur."*[87]

Ummânî'nin eserinde yer bulup, Hüzâî'nin tecvid tarihine adını altın harflerle yazdırmasına sebep olan bu tanımının genel hatlarıyla şu niteliklere sahip olduğunu görmekteyiz:

1. Kendisinden önce bu kelimeyi kullanan müellifler herhangi bir içerik, işlev ve konum tartışmasına girmeden sadece kelimeye değinmekte iken Huzâî, tecvidin tilavetin bir niteliği olduğunu belirtmiştir. Bu niteliği şekillendiren temel parametreler olarak beliren, "tilavetin süsü, kıraatin ziyneti" "harflerin hakkını vermek", "mertebelerini düzenlemek", "her bir harfi mahrecinden çıkarmak" ifadeleri sonraki dönem tanımlarında anahtar kelimeler olma fonksiyonunu icra edecektir.

2. Müellifimiz bu ilmin muhtevasına giren konulara özetle değinmiş, bu ilmin işlevsel kılınmadığı durumlarda meydana gelecek sonuca işaret etmiştir.

Bu tanım âlimler arasında ciddi bir yankı uyandırmış ve tecvidin anlamından bahseden müelliflerin birçoğu bu tanıma ufak değişiklikler yaparak telif ettikleri kitaplar içerisinde yer vermişlerdir.[88]

Ummânî'nin tercihlerindeki en önemli hususlardan biri de kendinden önceki eserlerde âdeta kıyıda köşede kalan tecvid kavramına[89] ve bu ilmin

86 Her harfi mahrecinden çıkarmak, lâzımî ve ârızî sıfatlarını yerine getirmek demektir. Bu ifadeler, önceki değinilen hükümleri değişik lafızlarla tasdik etmek amacıyla getirilmiştir.

87 Ummânî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Alî b. Sa'îd, *Kitâbu'l-Evset fî 'İlmi'l-Kırâât*, (Tah.: İzzet Hasan), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 2006, s. 72. Hüzâî'ye ait olduğu belirtilen benzer bir tanım için bk. Enderâbî, e*l-Îdâh fi'l-Kırâât*, s. 344. (Eser matbu olmayıp el-Mektebetu'ş-Şâmile programından dipnot verilmiştir.) Bu eserdeki tanımda baş tarafta "التجويدُ أَفْضَلُ من الجَوْهَر، وأَعَزُّ عند العلماءِ من الكِبْريتِ الأَحْمر" ilavesi bulunmaktadır.

88 Örnekler için bk.: Ummânî, *Kitâbu'l-Evset*, s. 72; Hüzelî, Ebu'l-Kâsım Yûsuf b. Ali b. Cebbâre İbn Muhammed b. Ukeyl, *El-Kâmil fi'l-Kırââti'l-'Aşri ve'l-Erbe'ine'z-Zâideti 'Aleyhâ*, (Tah.: Cemâl b. Es-Seyyid b. Rufâî eş-Şâyib), Müessesetü Semâ, Irak 1428/2007, s. 93; Dânî, *Tahdîd*, s. 68; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 163.

89 Ummânî, *Kitâbu'l-Evset*, s. 72.

en asli konulardan sayılan mahreç bilgisine bâb başlığı rolünü biçmesidir.[90] Bu başlangıcın hemen ardından kavramın yaygınlaşmasında ciddi bir mesafe katedilmiş, Ummânî'nin bu tasarrufuna şahit olan müteakip dönem müellifleri tecvid kavramını eser isminde kullanılabilecek bir argüman seviyesine taşımışlardır. Dolayısıyla tecvidin kitap isimlerinde yer bulmasının inşâ fikrinin Ummânî'ye ait olduğu söylenebilir.

Bu eserde en önemli hususlardan biri de müellifin insanların tecvidi bilme noktasında birbirlerine üstünlük sağladıkları fikrini ileri sürmesidir. Onlardan kabiliyetli ve zeki olanları bunu kıyas ve tercih ile bilirken, bazıları ise işitmek ve taklit etmek suretiyle öğrenmektedir. İlmin zekâyla ve kavrayarak elde edilmesi işiterek ve rivayetle elde edilmesinden daha sağlamdır.[91] Bu görüş Endülüs müellifleri nezdinde de kabul görmüş gerek Dânî gerekse Mekkî ufak değişiklikler yaparak -Ummânî'ye değinmeksizin- bu görüşe eserlerinde yer vermişlerdir. Dânî önceki ifadelere ilaveten *"Çünkü kavramada bilginin kontrol altına alınması ve düzene koyulması baskınken, rivayette nakledilip öğrenilmesi hâkimdir."*[92] ilavesinde bulunurken Mekkî ise, *"Bir mukrîde nakil, zekâ ve kavrama yeteneği birleşirse ona imamet vacip olur ve isteği varsa kendisinden kıraat okunabilir."*[93] ifadeleriyle Ummânî'nin görüşünü destekleyici bir tavır içerisine girmişlerdir.

Ummânî'nin eserini konumuz açısından genel hatlarıyla özetlemeye çalıştığımızda en bariz özelliğinin konu değerlendirmelerinin dilbilim ve kıraat âlimlerinin fikir yapılarından esinlenerek şekillenmesi gösterilebilir. Bu üslup, hakikatte bir öze dönüş projesidir. Tecvid ilmini alakadar eden mevzulardan ekseriyeti özellikle dilbilim eserlerinde karara bağlanmıştır. Ummânî Kur'an okuyucularının gereksinim duydukları kaidelerin hususen dilbilim eserlerinden tedvin edilmesi ihtiyacına bir nevi işaret etmiş ve tecvid müellifleri için yol gösterici bir işlev yerine getirerek rol model olmuştur. Bu eserin temel tecvid eserlerine gerek mevzu gerekse üslup gibi birçok açıdan ciddi bir şekilde etkide bulunduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte

90 Ummânî, *Kitâbu'l-Evset*, s. 81.

91 Ummânî, *Kitâbu'l-Evset,* 75. Bu anlama yakınlık arz eden ifadeler aslında İbn Mücâhid'in eserinde yer bulmuşsa da İbn Mücâhid savunduğu fikrin özel olarak tecvid kavramıyla ilişkisini kurmamaktadır. Bk.: İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'*, s. 45.

92 Dânî, *et-Taḥdîd*, s. 67.

93 Mekkî b. Ebî Tâlib, el-Kaysî, *er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Kırâe ve Taḥkîki Lafzi't-Tilâve*, (Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), Dâru Ammâr, Amman 1996, s. 89.

sonraki dönem eserlerinde konulara daha öncesinde hiç olmadığı şekilde bir açılım getirilecektir.

Hicrî V. yüzyılda yaşanan tüm bu yapıcı gelişmelere rağmen bilhassa acem kitlelerin Kur'an'ı ellerine aldıklarında ihtiyaç duydukları fonetik sistemi kendilerine açıklayan kapsamlı eserlerin yokluğu hâlen hissedilmektedir. Zira önceki çalışmalar telaffuza yönelik fikir huzmeleri sunsa da tüm boyutlarıyla okuyuşu tanımlamaktan uzak konumdadırlar. Bu ihtiyaca yönelik gereksinimlerin tavan yaptığı devir, farklı etnik grupların oluşturduğu toplumsal yapıyı temsil eden Endülüs dönemidir. Çalışmamızın bu bölümünde tecvid faaliyetlerinin niçin bu zaman diliminde hiç olmadığı kadar genişlediği ve kapsamlı bir yapıya büründüğünün cevabını bulmaya çalışacağız.

## 5. AÇILIM DÖNEMİ: ENDÜLÜS DÖNEMİ TECVİD FAALİYETLERİ

Endülüs dönemi, tecvid ilminin âdeta altın çağı olarak tavsif edilebilecek müstesna bir zaman dilimidir. Tecvid ilminin en kaliteli, kapsamlı ve sonraki dönemlere nam salan eserleri bu dönemde telif edilmiştir. Endülüs dönemi öncesindeki elimize ulaşan ilk tecvid eseri kasîdevî tarzda yazılınca, sonrasında onun bıraktığı boşlukları doldurmaya çabalayan çalışmalara imza atılmış fakat bu uğraşılar istenilen düzeye ulaşma başarısını gösterememişti. Ummânî'ye varıncaya kadar kendini iyiden iyiye hissettiren bu geçici süreç müellifle bir nebze olsun hafifledi. *Kitâbu'l-Evset*'te zikredilen bu eksikliklerden birçoğu mevcut olsa da bu eser, Endülüs dönemi telif geleneğinin şekillenmesine ön ayak oldu. Endülüs dönemi âlimleri artıların ve eksilerin muhasebesini yaparak rutin okuma hâline getirilmiş bu telaffuz disiplinini esaslı kurallara bağlamışlar ve "tecvid" adı altında bilimsel bir statüye kavuşturmuşlardır.

Endülüs dönemi eserlerinde gerek konu içerikleri gerekse takip edilen metot, dönem âlimlerinin göğsünü kabartacak niteliktedir. Bu dönem tecvid açısından o kadar mümbit bir yapılanmayı beraberinde getirmiştir ki, İbnü'l-Cezerî'ye varıncaya dek bunların kapasitesini aşabilecek tarzda herhangi bir eser verilememiştir. İbnü'l-Cezerî'nin tecvid bağlamında ilim dünyasına sunduğu eserler ise karizmasının desteğiyle değer bulmuş ve şöhret bakımından Endülüs'ü gölgesinde bırakmıştır. Yoksa fikir bağlamında Cezerî'nin istinatgâhı Endülüs dönemi eserleridir. Elbette bu noktaya varılması tesadüflerin neticesinde şekillenen bir yapılanma değil, bir birikim ve statünün doğurduğu kaçınılmaz bir sonuçtur.

Tecvid kavramını ıstılahî anlamına yakın bir formda kullanan İbn Mücâhid'in ve tecvid ilmine hitap eden elimizdeki ilk eserin sahibi Hâkânî'nin, Bağdat'ın elverişli ilim ortamında yetişip ciddi bir etki uyandırmalarına karşın, tecvidin ilim boyutunda şöhret bulmasını sağlayan asıl teliflerin niçin Endülüs'te oluştuğu dikkatleri celp etmektedir. Bu dönemde ne olmuştur da ıstılahî bir yapılanma içerisine giren tecvidin, altyapısı sağlam atılmış dolgun bir muhtevayla sunulma ihtiyacı hissedilmiş; öncesinde şekillenmeye başlayan kavramsal alana ek olarak mahiyeti, gayesiyle teorik alanı oluşturulmaya çalışılmıştır?

Endülüs dönemindeki telif yapılanmasının üç temel amille biçimlendiğini görmekteyiz. Bunlardan birincisi Endülüs'teki kozmopolitik halk kitlelerinin iç içe geçmesidir. Tecvid kaidelerinin oluşmasındaki temel etken, İslamiyet'e yeni giren ve Arap olmayan toplumların kendi dillerindeki telaffuz özellikleriyle Kur'an'ı seslendirmeye kalkışmalarıdır. Fetih öncesinde Endülüs toplumunda potansiyel olarak bu hataya düşebilecek acem diye nitelendirilen birçok farklı etnik unsur bulunmaktadır. Bu unsurları dışarıdan gelenler ve yerli halk şeklinde iki ana kısma ayırmak mümkündür. Bu çerçevede Araplar, Berberîler, Saklebîler ve Sudanlılar birinci kısmı; İberler, Romalılar ve Vizigotların karışımından ibaret olan Yahudiler ile İspanyol halk ikinci kısmı meydana getirmekteydi.[94] Fetih sonrası İslamlaşma sürecinde ne kadar kişinin İslam'a girdiğini kesin rakamlarla ifade etmek mümkün değilse de III. (IX.) yüzyılın sonlarında, en iyimser rakamlarla dört milyon civarında olması gereken yerli halkın[95] şeklen de olsa yarıdan fazlasının İslamlaştığı, IV. (X.) yüzyılın sonunda ise bu oranın daha da arttığı kanaati ağırlık kazanmaktadır. Netice itibariyle II. (VIII.) yüzyıl boyunca Müslümanlar, Endülüs toplumunda gayri müslim halka nispetle sayısal olarak azınlık konumunda iken III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu görüntüden kurtularak nüfusun çoğunluğunu teşkil etmeye başlamışlardı.[96] Müslüman nüfusun

94 Abdurrahman İbn-i Haldun, *Tarihu İbn-i Haldun Kitâbu'l-İber ve Dîvanu'l-Mubtede ve'l-Haber fî Eyyami'l-Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men 'Asarahum min Zevi's-Sultani'l-Ekber*, Daru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut 1992, IV, 141; Joseph F. O'Calllaghan, *A History Of Medieval Spain*, Cornell University Press, New York 1975, s. 27; Abdulvâhid Zunnûn Tâhâ, *el-Fethu ve'l İstikrâru'l-Arabiyyi'l-İslamî fî Şimâli İfrikiyye ve'l-Endelüs*, Dâru Medâri'l İslamî, Libya 2004, s. 66-67; Hüseyin Mu'nîs, *Fecru'l-Endelüs*, Daru'l Menâhil, Beyrut 2002, s. 521-526.

95 O'Callaghan, *A History Of Medieval Spain,* s. 150.

96 Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür-Medeniyet)*, TDVY., Ankara 2013, 17-25; *"Endülüs"* TDVİA, İstanbul 1995, XI, 217.

sayısındaki artışa paralel olarak Kur'an'ı okuma ve okutma faaliyetlerindeki yoğunluk kendini iyiden iyiye hissettirmiştir. Endülüs Müslüman toplumunda yabancı etnik unsurların diğer Arap bölgelere nazaran çok daha fazla olması, halkın Kur'an tilavetine lahn olarak yansımış ve âlimleri konuyla ilgili ciddi çalışmalar yapmaya yönlendirmiştir. Dânî, Mekkî ve Kurtûbî'nin tecvidle ilgili eser telif etmedeki dayandıkları temel düşünce, Kur'an dili Arapça'nın telaffuzunun dejenerasyona uğramasına neden olan lahn olgusunu tilavetin kaderi olmaktan çıkarmaktır.

İkincisi ise bilimsel kalkınma hamlelerinin kıraat ve tecvid eserleri üzerinde esaslı değişimleri meydana getirmesidir. Hicrî dördüncü ve beşinci yüzyıl, siyâsî ve içtimâi açıdan çalkantılı bir dönem olarak tavsif edilebilir. Döneme Müslümanlarla Haçlıların mücadelesi, İslam ülkelerine Türklerin hâkimiyet kurması ve İslamiyet'i koruması,[97] Selçukluların kültürel faaliyetlere önem vermesi ve üniversite karakteri taşıyan Nizâmiye Medreselerinin kurulması,[98] Ehl-i Sünnet ile Bâtınîler ve diğer sapık mezheplerin mücadelesi,[99] bu çekişme sonunda sünnî sistemin Müslümanların geniş ekseriyeti tarafından benimsenmesi damga vurmuştur.[100] Gerek tavan gerekse tabanda eğitim faaliyetlerinin bu denli revaç bulmasından Endülüs dönemindeki âlimler tarafından hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf gibi dinî;[101] lügat, felsefe-mantık, tarih-coğrafya, tıp-eczacılık, astronomi-matematik, botanik-zooloji gibi sosyal, sağlık ve fen bilimleri alanında[102] yapılan çalışmalarla ilmî kalkınma ve canlanma hamleleri

97 Detaylar için bk. Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1954, II, 150-156.

98 Geniş bilgi için bk.: Ziya Kazıcı, *Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi*, Bir Yayıncılık, İstanbul 1983, s. 48; *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1999, s. 328-329.

99 Bu olaylar için bk.: İbn Kesîr el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târih*, Mısır 1351/1932; XII, 110, 157, 167; Browne, *Tarihul-Edeb Fi İran*, Kahire 1373/1954, s. 389; İbrahim Âgâh Çubukçu, "Hicrî 5/Milâdî 11. Yüzyılda İslâm'da Siyâsî ve Dînî Durum", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIII, sy.: I, 39'dan naklen.

100 Çubukçu, *XI. Yüzyılda İslâm'da Siyâsî ve Dînî Durum*, I, 39.

101 Dönemin dinî alanlarda çalışma yapan bazı âlimleri için bk.: el-Makkarî, *Nefhu't-Tib min Ğusni'l-Endelusi'r-Râtib*, (Nşr.: İhsan Abbas), Beyrut 1968, Dâru Sâdır 1968, II, 67, 68; İbn Sa'îd el-Meğribî, *el-Muğrib fi Huleli'l-Meğrib*, (Nşr.: Şevki Dayf), Daru'l-Me'ârif, Kahire ty. II, 208.

102 Bu ilimlerle ilgili çalışma yapan bilginlerle ilgili bk.: Fâyiz Abdunnebî, *Edebu'r-Rasâil fi'l-Endelüs fi'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî*, Dâru'l-Beşîr, Amman 1989, s. 57, 58; İbn Bessâm, *ez-Zâhire fi Mehâsini Ehli'l-Cezîra*, (Nşr.: İhsan Abbas),

meydana getirilmiştir. Tüm ilim alanlarında meydana gelen bu atılımların semereleri kendini kıraat ve tecvid eserlerinde de göstermiş, dönem tarihindeki en yetkin kıraat ve tecvid eserleri Endülüs'te telif edilmiştir.

Üçüncüsü ise avam ve havasta görüle ihmaller zinciridir. İslamiyet'e yeni giren halk kitlelerinin lahn ile okuması bir nebze olağan karşılanabilecekken hatalar artık bu işte ustalaşması gereken kişilere dahi sıçramıştır. Dânî'nin, kitabını telif etme sebebinden dönemdeki durumla ilgili bir görüntü alabilmek mümkündür: *"Kur'an'ın tecvidle tilâveti ve kıraatin icra edilmesiyle ilgili asrımızın kurrâsı ve mukrîlerin*[103] *ihmallerine ilaveten tertîl ve teressül ile Kur'an'ı tilavet etmeye dair Allah Resulü'nün ümmetine olan teşviklerini ve Allah Teâlâ'nın emirlerini terk ettiklerine yönelik tespitlerim; beni tahkîk ve tertîlin keyfiyeti ile tecvid ilminin vasıflandırılmasında elde edilebilir, taşınması kolay bir kitap ortaya koymada yönlendirdi."*[104]

Endülüs'te telif edilen tecvid eserlerinden her ne kadar tümü elimizde mevcut olmasa da, döneme damgasını vuran ve günümüze ulaşan Mekkî, Dânî ve Kurtûbî'nin tecvid eserleri, öncesindeki veciz eserlere nazaran mufassal tecvidin ilk örneklerini temsil etmektedir. Endülüs dönemindeki kültür ve medeniyetin izleri, kendisini kıraat ve tecvid alanında telif edilen eserlerde de göstermiş bu döneme ait eserlerin birçoğu İslam tarihinde tedris ve telif geleneğinin ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir.

Dönemin kapsamlı tecvid eserleri verilmesi şeklindeki genel karakteristiğine ek olarak; tecvid eserleriyle ilgili muayyen konular üzerinde hususi araştırmalar yapma,[105] mahrecinde sıkıntı bulunan bazı harflerin Kur'an

---

Daru's-Sekâfe Beyrut 1979, II, 105, 106; Ahmed Emin, Zuhru'l-İslâm, Kâhire 1966, III, 241, Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, (Trc.: Orhan Bahaddin), İstanbul ty., 210; Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemu'l-Me'âcim*, Dâru'l-Ğarîbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, s. 130.

103 Mukrî tabirinin ilk olarak, Birinci Akabe Biatı'nın hemen sonrasında Medine'deki Evs ve Hazreç kabilelerine Hz. Peygamber tarafından Kur'an öğretmek için gönderilen Mus'âb b. Ümeyr için kullanıldığı bildirilmiştir. (İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye*, II, 299.)

104 Dânî, *et-Tahdîd*, s. 66.

105 Mekkî'nin (h. 437) *"el-Hurûfu'l-Mudğâme"* adında bir eseri bulunmaktadır. Dânî'nin ise harflerin mahreçleri, medd, idğâm ve izhâr gibi hususiyetleri bir araya getirdiği, *"Takyîd fî Fevâidi Mehârici'l-Hurûf ve'l-Medd ve'l-İdğâm ve'l-İzhâr"* adında altı varaklık bir çalışması bulunmaktadır. Müellifin *"Kitâbu Takdîri'l-Medd bi'l-Hurûf"* adındaki eseri ise sadece medd olgusuna hasredilmiştir.

içerisinden örneklerinin bulunarak karşılaştırmalı olarak incelenmesi,[106] daha önceki eserlerin kapalı noktalarını aydınlatmayı amaçlayan şerh geleneğinin doğması[107] şeklinde mümbit bir yapılanmayı da beraberinde getirdiğini söylemek mümkündür.

Sonuç olarak her ne kadar tecvid ilminin telif doğuşu Hâkânî'nin kasidesiyle başlayıp diğer eserlerle devam etse de tecvid ilminin ilk dönemlerinde adından söz ettirecek en yetkin, şümullü eserlerini Endülüs döneminde telif edilen Mekkî'nin er-Riʿâye, Dânî'nin et-Tahdîd ve Kurtûbî'nin de el-Muvaddah'ı temsil etmektedir. Bu kitapların telif edilmesiyle artık tecvid ilmi kıraat ihtilaflarının boyunduruğundan kurtularak fonetik bağlamla sınırlandırılmış, belirli bir temele oturmuş, kavramsal alanı, mahiyeti, gayesi ile teorik alanı oluşturulmuştur.

## 6. ENDÜLÜS'TEN İBNÜ'L-CEZERÎ'YE TECVİD FAALİYETLERİ

Endülüs döneminin yetkin eserlerini ortaya koyan şahsiyetlerden sonra tecvid ilmi sahasında öne çıkan, çalışmaları ve ilmi gayretleriyle ses getiren en önemli müellif İbnü'l-Cezerî'dir. Bu bölümü Endülüs sonrasından başlatıp İbnü'l-Cezerî'ye kadar devam ettirecek olmamız sanki Endülüs'te eser telifinin inkıtaa uğradığı şeklinde yanlış bir tasavvur meydana getirmemelidir. Endülüs'ü öncelememizin temel gerekçesi, dönemin köklü eserlerine vurgu yapma amaçlıdır. Yoksa devrin son şümullü eser müellifi Kurtûbî'nin el-Muvaddah'ından sonra telif edilen birçok Endülüs menşeili eserin var olduğu görülmektedir. Ayrıca telif hareketi daha önceki dönemde tecvid çalışmalarına rastlanan Bağdat'ta da devamlılığını sürdürmektedir. Bununla da kalmayıp Halep, Hemezân, İskender, Musul gibi muhtelif bölgelerine yayılım göstermiştir. Bu beldelerde yazılan eserlerin hepsinin kendine has bir

(Hikmet Beşîr Yâsîn, *İstidrâkât ʿalâ Târihi't-Turâsi'l-Arabî*, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyâd 1422, I, 191; Dânî, et-Tahdîd, Muhakkikin Girişi, s. 33.)

106 Dânî (h. 444) tarafından karşılaştırmalı olarak dâd ve zâ harflerinin incelemeye tabi tutulduğu *"el-Fark Beyne'd-Dâd ve'z-Zâ fî Kitâbillahi Azze ve Celle ve fi'l-Meşhûri mine'l-Kelâm"* adlı eserdir. Ayrıca Mekkî'nin (h. 437) *"Usûlu'z-Zâ fi'l-Kur'ân ve'l-Kelâm ve Zikru Mevâdiʿihâ fi'l-Kur'ân"* adında bir eseri bulunmaktadır. (Mekkî, *er-Riʿâye*, Muhakkikin Girişi, s. 18.)

107 Hakânî'nin kasidesini Dânî *"Şerhu Kasîdeti Ebî Muzâhim el-Hâkânî"* adıyla; Mehdevî'ye ait (h. 440 civarı) *"Nazmu Zââti'l-Kur'âni'l-Kerîm"* adındaki tecvid çalışmasını da el-Berkî (h. 445 civârı) *"Şerhu Nazmi'z-Zâât"* adıyla şerh etmiştir.

gerekçesi bulunsa da bunlardan en önemlisini, Kur'an okuma faaliyetlerinin artık çok geniş kitlelerde değer bulması ve tecvide olan gereksinimin her geçen gün artmasıyla açıklamak mümkündür. Eserler tecvid kültür mirasını zenginleştirmekle kalmamış, neşredildikleri bölge halkının Kur'an okuyuşunun temelini de oluşturmuştur. Böylece her eser aktif olarak kullanıldığı mahalde şöhret bulmuş, gerek dilden dile gerekse istinsah yoluyla çoğaltılmış ve günümüze kadar aktarılabilmiştir. Dönemi çalışmaların mahiyetine göre iki ana başlık altında inceleyebilmek mümkündür:

### 6.1. Orijinal Eserler

Dönemde tecvid tarihi açısından bazı yeniliklere imza atıldığına şahitlik etmek mümkündür. Tecvid ilmiyle alakalı *Kitâbu Beyâni'l-'Uyûb Elletî Yecibu en Yectenibuha'l-Kurrâ* ve *et-Tecrîd fi't-Tecvîd* adıyla iki tane eseri[108] bulunan İbn Bennâ'nın (h. 471), günümüze ilk çalışması ulaşma başarısını göstermiştir. Bu eserin tecvid tarihi açısından en önemli özelliği, sadece telaffuz ayıplarını konu edinen ilk eser olmasıdır.[109] Tecvid ilmi alanında hicrî VI. yüzyılda kaleme alınan en önemli çalışma, Ebu'l-Alâ el-Hasan b. Ahmed b. Hasan el-Hemezânî[110] el-'Attâr'a (h. 569) ait *et-Temhîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd* adlı eserdir. Kıraat ilmi alanında da birçok eseri bulunan müellif, bu döne-

108 Kaynaklarda müellifin Kur'an ilimlerini de kapsayacak şekilde fıkıh, hadîs, tasavvuf, özel gün ve geceler, tarih, öğretmen öğrenci âdâbı, dilbilim gibi çok farklı alanlarda 150'ye yakın eserinin var olduğu aktarılmaktadır. Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, II, 823; İbn Recep el-Hanbelî, Abdurrahman b. Ahmed,, *Kitâbu'z-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbileti*, Kâhire 1372/1952, I, 35-36; el-Bâbânî, *Hediyyetu'l-'Ârifîn*, I, 276; *Îdâhu'l-Meknûn,* IV, 25; Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, (Tah.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Lübnan ty, I, 495-496.

109 İbn Bennâ eseri içerisinde ses ayıplarından topluca bahsettikten sonra daha önceki dönemlerde de bu türden eserlerin yazıldığını ileri sürmektedir: "*Bu vb. ayıpları kıraat âlimleri ve bilgi sahipleri bu şekildeki bir telaffuzu kerih görmüşler ve bununla ilgili eserler tasnif etmişlerdir. Özellikle Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Ca'fer b. Muhammed b. Ubeydullah el-Munâdî (h. 336) bu konuda büyük pay sahibidir.*" (Bk.: İbnü'l-Bennâ, Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed, *Beyânu'l-'Uyûb Elletî Yecibu En Yectenibuhâ el-Kurrâ*, (Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), Dâru Ammâr, Ammân 2001, s. 39.)

110 İslâm Ansiklopedisi'nde müellife ait ilgili maddede ismi "el-Hemedânî" şeklinde yazılmasına karşın klasik ve modern kaynaklarda asıl isim "el-Hemezânî" olarak geçmektedir. Müellifin ismi için bk. Eşref Muhammed Fuâd Tal'at, *Buşra's-Sa'id bi Musannefâti 'İlmi't-Tecvîd*, Brunei Daru's-Selâm Devleti Üniversitesi, Brunei 1423/2002, s. 11; Ğânim Kaddûrî, *ed-Dirâsâtu's-Savtiyye*, s. 29; Komisyon, *Mahtûtâtu't-Tecvîd*, I, 79.

min kıraat-tecvid alanında gördüğü en büyük âlimdir. Öyle ki İbnü'l-Cezerî el-Hemezânî'yi kendinden önceki dönemde yaşayan en otoriter şahıs olarak bilinen Ebû Amr ed-Dânî (h. 444) ile mukayese etmiş, Ebû Amr'ın eserleri daha yaygın olmakla beraber Ebu'l-'Alâ'nın kıraat ilmine dair daha çok şey bildiğini ifade etmiştir.[111] Hemezânî'nin eserinin tecvid ilmi açısından sistematiğine değinmek gerekecektir. Eserdeki en önemli haslet, hadis ilmindeki rivayet metodunu tecvid ilmine uyarlamasıdır. Böylelikle tecvid tarihi içerisinde rivayet metoduna yaklaşım mantığı açısından en önde gelen müellifin el-Hemezânî olduğunu söylemek mümkündür. Eserinin büyük bir kısmını rivayetlere hasreden el-Hemezânî, hadis ilmindeki maharetini tecvid ilmine ustaca tatbik etmiş ve her iki ilmi sistematik açıdan bağdaştırmıştır. Hicrî VII. yüzyılda da önemli bir gelişme olmuştur. Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed b. Abdirrahmân el-İşbîlî'ye nispet edilen *Kitâbun fî Tecvîdi'l-Kırâat ve Mehârici'l-Hurûf*[112] adlı eserde müellif ilk defa mahreç bölgelerini içeren bir şemayı çalışmasına dâhil etmiştir.[113] Bu metot ilerleyen zamanlarda bazı âlimlerce de aktif olarak kullanılmıştır ve günümüzde telif edilen tecvid eserlerinde bu tasarımdan esinlenerek oluşturulan birçok dizaynı görebilmek mümkündür. İbn Vesîk, çalışmasında boğaz, dil ve dudakları temsil eden şemanın daha önce yer verdiği harflerin bir şekli olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda tablo içerisinde boğazın şekli ve harfleri, dilin başlangıcı ve harfleri; üst damak, alt damak, çene gibi mahreç bölgelerine yer vermiş ve harfleri çıktıkları bölgelere göre şekil üzerinde dağıtmıştır. İbn Vesîk'in çizmiş olduğu bu tablo her ne kadar küçük ve basit gibi gözükse de tecvid tarihi içerisinde ilk olması hasebiyle oldukça önemli bir yere sahiptir.

Bu dönemdeki eserlerin ortaya çıkma gerekçelerini tek bir boyuta indirgeyebilmek mümkün değildir. Kimi müellifler öncekilerin eksiklerine ilave açıklamalar getirerek noksanları kapatma isteğiyle hareket etmekte, bazıları

111 İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye*, I, 204.

112 Çalışmanın elimizde iki adet tahkîkli nüshası bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Ebu's-Su'ûd Ahmed el-Fahrânî'nin tahkikiyle Kâhire'de 1990 yılında yayınlanmıştır. (Tayyar Altıkulaç, *"İbn Vesîk"*, TDVİA, İstanbul 1999, XX, 445.) Bizim değerlendirmeye aldığımız nüsha ise Ğânim Kaddûrî el-Hamed tarafından Medine Mecelletu'l-Hikme dergisinde 2007 yılında 35. Sayıda 325-361. sayfalar arasında yayımlanmıştır.

113 Bk.. İbn Vesîk, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed b. Abdurrahman el-İşbilî, *Kitâbun fî Tecvîdi'l-Kırâat ve Mehârici'l-Hurûf*, (Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), Mecelletu'l-Hikme, Medine 2007, s. 357.

sevap ümidiyle kendisi tarafından da ilim dünyasına yeni bir eser verebilmenin heyecanını taşımakta, bir kısmı kendisine gelen istekler üzerine gerek cami gerek üniversite camiasında ders notu olarak işlev görmesi amacıyla risalesini hazırlamakta, kimisi telaffuz sahasında o dönemde yaşanan problemlere esaslı çözüm üretebilmeyi dert edinmekteydi. Bazı âlimler ise ele aldığı konuyu çok önemli olarak gördüğünden ön plana çıkarma iradesiyle çalışmalarını şekillendirmekteydi. Tüm bu gerekçelerdeki çeşitliliği bir tarafa bırakıp sadece eser isimlerindeki benzerlikten hareketle dönemin tamamen tekrarlardan oluşan bir yapılanmayı beraberinde getirdiği şeklinde kısır bir bakış açısı geliştirmenin makul bir gerekçesi olmayacağını düşünmekteyiz. Dönemin eserlerine bu şekilde bir savunma getirmemiz, içerik ve üslubun tamamen orijinal olduğu şeklinde bir varsayımla hareket ettiğimizden de değildir. Tüm ilim dallarında olduğu gibi elbette tecvid ilmini de bunlardan müstağni görebilmemiz mümkün değildir. Yalnız burada altını çizmeye çalıştığımız asıl husus, eser-gerekçe bütünlüğüyle tecvid çalışmalarını değerlendirmenin gerekliliği ve dönemdeki araştırmaların bir yönüyle de olsa orijinal yönlerinin bulunduğunu belirtme çabasıdır.

Bu dönemde tecvidin tüm konularını içeren ve derli toplu bir bakış açısını yansıtan eserlerin yanında konu odaklı yaklaşımların da artmış olduğunu gözlemlemekteyiz. Bu bağlamda harflerin mahreçleri ve sıfatlarını hususi tarzda işleyen, çıkarılması zor olan bazı harflerin mahreçleri üzerinde eğilen, karıştırılması muhtemel olan harfler arasındaki ayırıma işaret eden ve bunu şiirsel tarzda sunan eserlere sıkça rastlayabilmek mümkündür. Buna göre bir müellifin öncelikle tecvidin yekününü temsil eden bir eser yazdıktan sonra konu odaklı çalışmasını ayrı bir eser hâlinde sunduğu görülmekle beraber bir diğer âlimin genel bir telif vermeksizin sadece hususi konularla ilgilendiği de gözlemlenebilir. Telif gelişiminin bu şekilde cereyan etmesi eser geleneğinde bir çeşninin oluşmasını beraberinde getirmiş ve tecvid literatürünün gün geçtikçe zengin bir içeriğe sahip olmasını sağlamıştır.

Tecvid tarihi açısından dönemin dikkat çeken özelliklerinden biri de ilim adamlarının idari mekanizma tarafından desteklenmesi durumunda köklü eserlerin verilebildiği gerçeğidir. Sadece tecvid ilmine hasredilemeyecek bir hakikattir ki, ne zaman siyasi idare otoriter tavrını sürdürür, toplum içerisinde çalkanmalara mahal verilmeyen bir huzur ortamı sağlanır ve bunun bir getirisi olarak ilmi hareketler desteklenirse, tarihe damga vurabilecek tarzdaki eserler kendiliğinden ortaya çıkmış olur. Eser ve tarih münasebetinden de anlaşılacağı üzere aynı gerçeklik tecvid teliflerinde de kendini göstermiş,

en kapasiteli eserler siyasi açıdan en müreffeh dönemlerin yaşandığı ve ilim adamlarının desteklendiği zaman dilimlerinde meydana getirilmiştir.

Tefsir ilmindekine benzer şekilde dirayet ve rivayet metodunun tecvid ilmindeki örneklerini de bu dönem içerisinde görmek mümkündür. Tecvid ilmi kadim dönemden günümüze varıncaya kadar âlimlerce belirtildiği üzere bir rivayet değil dirayet ilmi olarak değer bulmuştur. Bu yönüyle kıraat ilminden kesin çizgilerle ayrılmaktadır. Tecvid ilmi içerisine dâhil edilebilecek ses unsurlarının tespiti, alanla iştigal edenlerce öznel bakış açılarıyla belirlenmiş ve bu yöntem daha ilk dönemlerden başlamak üzere bir ihtilaf ortamını doğurmuştur. Zamanla bilgiler üst üste yığılarak doğru-yanlış kıstaslarına tabi tutularak durulaşmıştır. Düşüncelerin kabulünde ilmî kriterler belirlenmiş olmasına rağmen bazı konularda yaşanan ayrılıklar günümüzde dahi etkisini sürdürmektedir. Dolayısıyla tecvid, zaman ayırt etmeksizin bizzat kendi özünde dirayet metodunu barındıran bir ilim dalı olarak değer bulmuştur. Bununla birlikte, süreç içerisinde hadis ilminde edindiği şahsi tecrübelerini tecvid ilmine tatbik etmeye çalışan müellifler ortaya çıkmış ve tecvid öğretilerinin bir kısmını rivayetlerle delillendirmeye çalışmışlardır. Bu yaklaşım sonraki dönem âlimlerinden bazılarınca da kabul görmüş ve çalışmalarda her iki metodun mezcedildiği bir kıvam yakalanmıştır. Bu zaman diliminde dirayet metodunun çok daha aktif bir şekilde sürdürüldüğünü de göz ardı etmemek gerekir.

Orijinal telifler döneminin sonuna geldiğimizde daha önceki tecvid müktesebatını da işin içerisine dâhil ederek şu tür bir sonuca ulaşabilmemiz mümkündür: Kur'an okumaya başlamadan önce maddi-manevi kirlerden temizlenmek, Kur'an okumanın faziletleri, harflerin mahreçleri, sıfatları, karıştırılması muhtemel harflerin karşılaştırmalı olarak tetkik edilmesi ve bunların şemalandırılması bu zaman dilimindeki gelişmelerden bazılarıdır. Ayrıca ilk dönemden başlamak üzere tecvîtle ilişkilendirilebilecek rivayetlerin incelenmesi, dirayet ve rivayet metodunun mezcedilmesi, dönem dönem şekil değiştiren hatalı okuyuşların önüne set çekme çabaları gibi neredeyse tecvid ilminin içerdiği tüm mevzularla ilgili bahisler açılmış ve gerekli değerlendirmeler yapılmıştır. Dolayısıyla bundan sonraki müelliflerin tecvid ilminde yenilik hamleleri yapabilmeleri ve öncü pozisyonunda bulunarak yeni bir akım başlatabilmeleri için ciddi oranda gayret göstermeleri gerekecektir. Dönem sonrasında kaleme alınan eserlerin tarihsel gelişimi, yenilikçi hamleler gerçekleştirebilen, adından söz ettirebilecek nitelikteki eserlerin nadirattan olduğunu haber vermektedir.

### 6.2. Tekrar ve Şerh Nitelikteki Eserler

Esasen tecvid ilminin tarihsel akışı içerisinde orijinal telifler ile tekrar dönemlerinin arasını kesin çizgilerle ayırabilmek mümkün gözükmemektedir. Orijinal telifler döneminin İbn Vesîk'e ait son eseri bünyesinde birçok tekrar bilgi barındırmasına rağmen bunu bir önceki merhaleye dâhil etmemizin temel sebebi, tecvid telif gidişatına şema yöntemini iliştirmesidir. Yoksa gerek İbn Vesîk'in gerekse ondan önceki müelliflerce kaleme alınan eserlerin tümünün külliyen bir orijinaliteye sahip olduğunu dillendirmek güçtür. Bir önceki aşamanın aksine tekrar dönemi altında sıraladığımız eserler orijinal telif keyfiyetinden uzak, birçoğu günümüze dahi erişme başarısını gösteremiş olanlardır. Bu aşamada bazı örnekler sunmak istiyoruz.

es-Sarsarî (h. 656) tarafından *Kasîdetu'ş-Şâriha fî Tecvîdi Sureti'l-Fâtiha*[114] adıyla bir eser neşredilmiştir. Eserin muhtelif kütüphanelerde el yazması nüshaları bulunmaktadır.[115] Eserin varlığı, Fâtiha suresine yönelik hatalı okuyuşlara bağlı olarak tembihlerin devam ettiğini göstermektedir. Eser manzûm olarak kaleme alınmış olmasına rağmen Fâtiha suresine yönelik uyarıları içeren tecvid telif harekâtı çok daha öncesine dayanmaktadır.

er-Ras'anî'ye (h. 661) ait kendinden önceki birçok müellif tarafından kalem oynatılan dâd ve zâ harfleriyle ilgili bir manzume bulunmaktadır. *Manzûme Durreti'l-Kârî fî Hukmi'd-Dâd ve'z-Zâ beyne'l-Kurrâ*[116] adındaki bu çalışmanın günümüzde muhtelif kütüphanelerde el yazması nüshaları bulunmaktadır.[117] Eser günümüze ulaşmış olsa da dâd ve zâ harfleriyle ilgili bu ana varıncaya denk birçok eser kaleme alınmıştır ve bu çalışma da onların tekrarı niteliğindedir.

el-Ceyyânî'nin (h. 672) *Kasîdetu'l-İ'tidâd fi'l-Fark Beyne'z-Zâ ve'd-Dâd*[118] adındaki manzum türdeki eseri, kendinden önce defaatle ele alınan dâd ve zâ harflerini tespite yöneliktir. Bu yönüyle bilhassa dâd ve zâ harfleriyle ilgili tekrarı doğuran ciddi bir yapılanmadan bahsetmek mümkündür.

---

114 El-Bâbânî, *Hediyyetu'l-Arifîn*, II, 523.

115 Bk. Komisyon, *Mahtûtâtu't-Tecvîd*, I, 100.

116 El-Bâbânî, *Hediyyetu'l-Arifîn*, I, 566; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye*, I, 384; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 743.

117 Bk. Komisyon, *Mahtûtâtu't-Tecvîd*, I, 100.

118 Ziriklî, *A'lâm*, VI, 233.

Vefatı h. VII. yüzyıl civarına denk gelen es-Sa'îdî'ye ait İbn Cezerî, üç tane tecvid eseri gördüğünü eserinde ifade etmektedir.

1. Buğyetu'l-Murîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd,

2. Bulğatu'r-Râcihe fî Takvîmi'l-Fâtiha,

3. Cuz'un fî Mehârici'l-Hurûf.[119]

Eser isimlendirmelerinden gittiğimizde ele alınan konulara eser bazında öncesinde defaatle değinildiğini belirtmek mümkündür. Daha açık ifade etmek gerekirse tecvidin geneli ve özeliyle ilgili manzûm eserler kayda geçirilmiş, harflerin mahreçleriyle ilgili genel çerçeve oluşturulmuş, Fâtiha suresindeki hatalar bütününe yaklaşık üç asır öncesinden dikkat çekilmeye başlanmıştır. Üslupları ayrı bir incelemeyi gerektirse de, içerik olarak çalışmaların önceki dönem yapıtlarının tekrarı olduğunu pekâlâ söylemek mümkündür. Zira araştırılan konulardan hiçbirisi özgün değildir. Bu bölümde tekrar yapılanmasına dahil olan; Şetanûfî'nin (h. 713) *Risâle fî Elkâbi'l-Med*,[120] el-Mardînî'nin (h. 721) *ed-Durru'n-Nadîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd*,[121] Ca'berî'nin *Ukûdu'l-Cumân fî Tecvîdi'l-Kur'ân*,[122] *el-Vâdiha fî Tecvîdi'l-Fâtiha*,[123] *Hudûdu'l-İtkân fî Tecvîdi'l-Kur'ân*,[124] *el-Mirsâdu'l-Fârika Beyne'z-Zâ ve'd-Dâd*[125] gibi manzûm

119 İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye*, I, 401.

120 El-Fihrisu'ş-Şâmile, *Mahtutâtu't-Tecvîd*, I, 115.

121 Eserin muhtelif nüshaları için bk. Eşref Muhammed, *Musannefât*, s. 15; Kaddûrî, *ed-Dirâsâtu's-Savtiyye*, s. 31; Komisyon, *Mahtûtâtu't-Tecvîd*, I, 117; İshâk, Ali Şevvâh, *Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'ân*, Dâru'r-Rufâ'î, Riyad 1403/1983, I, 228.

122 Tecvid ilmi konusunda 802 beyitlik bir manzume olup muhtelif yazma nüshaları mevcuttur: Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1029, vr. 85b-106a; Paris Millî Kütüphanesi, nr. 5937. Eserin dünyanın muhtelif bölgelerindeki diğer yazma nüshaları için bk. Komisyon, *Mahtûtâtu't-Tecvîd*, I, 120; İshâk, *Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'ân*, I, 254.

123 Eserin Yaşar Kurt tarafından "*Ca'berî ve El-Vâdıha fî Tecvîdi'l-Fâtiha Adlı Eseri*" adıyla tercüme ve şerhi gerçekleştirilmiştir. Detaylı bilgi için bk.: Yaşar Kurt, "*Ca'berî ve El-Vâdıha fî Tecvîdi'l-Fâtiha Adlı Eseri*", Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Mayıs-Ağustos, c. 12, sy. 2, 2012, s. 160-191.

124 El-Bâbânî, *Hediyyetu'l 'Arifîn*, I, 14; *İdâhu'l-Meknûn*, III, 396.

125 Ahmed el-Yezîdî, *el-Ca'berî ve Menhecuhû fî Kenzi'l-Me'ânî fî Şerhi Hirzi'l-Emânî*, Vakıflar ve İslâm İşleri Bakanlığı Yay., Fas 1419/1998, s. 212, 310, 412; El-Bâbânî, *Hediyyetu'l 'Arifîn*, I, 14.

eserlerini; *Hakîkatu'l-Vukûf 'alâ Mehârici'l-Hurûf*[126] ve *İtmâmu't-Tebyîn fî Ahkâmi'n-Nûni's-Sâkine ve't-Tenvîn*[127] gibi mensûr çalışmalarını zikretmek mümkündür.

Dönemde şerh çalışmaları da kendini göstermiştir. İbn Ummi Kâsım'ın (h. 749) *el-Mufîd fî Şerhi 'Umdeti'l-Mucîd fi'n-Nazmi ve't-Tecvîd*'i, daha öncesinde eserler veren es-Sehâvî'nin tecvid ilmine dair kaleme almış olduğu *Nûniyye* adlı kasidesinin şerhidir. Müellifin *Şerhu'l-Vâdıha fî tecvîdi'l-Fâtih* adlı şerhi ise Ca'berî'nin yirmi iki beyitlik *Dâliyye* adlı kasidesi için yapılmıştır.[128] İbn Ummu Kâsım ile belirginleşen şerh geleneğinin İbnü'l-Cundî tarafından kaleme alınan *Şerhu't-Tesdîd fi't-Tecvîd* adlı çalışma ile devam ettirildiği gözükmektedir. İbnü'l-Cundî'nin İbn Ummu Kâsım'dan farkı kendi eserini şerh etmesidir. Müellifin bu yönüyle, kendi yazdığı esere şerh yazma ihtiyacı hisseden önceki dönem müelliflerinden etkilendiğini söylemek mümkündür. Bu sebeple müellifimizin *et-Tesdîd* adında daha önceki eserini açıklama amacıyla meydana getirdiği şerh niteliğindeki çalışmasını tecvid tarihi açısından yeni bir gelişme olabilecek nitelendirmek mümkün değildir. Şerh çalışmasına girişen müelliflerden bir diğeri de Semerkandî'dir (h. 780). Kendisi tarafından ilim dünyasına kazandırılan tecvid eserleri şunlardır:

1. el-'İkdu'l-Ferîd fî Nazmi't-Tecvîd.[129]
2. Ravhu'l-Murîd fî Şerhi 'İkdi'l-Ferîd fî Nazmi't-Tecvîd.[130]

126 Eserin el yazması nüshaları için bk. Komisyon, *Mahtûtâtu't-Tecvîd*, I, 119.

127 Ca'berî, *el-Hibâtu'l-Heniyyât fi'l-Musannefâti'l-Ca'beriyyât*, Bağdat Müzesi Kütüphanesi, (Kaddûrî, *ed-Dirâsât*, 32'den naklen), s. 2.

128 Abdulhâdî el-Fadlî'nin tahkikiyle Beyrut'ta 1980 yılında yayımlanmıştır.

129 Seksen dokuz beyitten meydana gelen risâlenin iki nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. (nr. 4, 2, vr. 16-18; nr. 75, vr. 405-409) Eserin ayrıca muhtelif kütüphanelerde beş nüshası daha bulunmaktadır. (Bk. Komisyon, *Mahtûtâtu't-Tecvîd*, I, 139-140) Bu eser İbnü'l-Cezerî tarafından "lâ be'se bih" (zararı yok) ifadeleriyle değerlendirilmesine karşın sâkin "mîm"in hükümleri konusunda eleştirilmektedir. İbnü'l-Cezerî konu bağlamında bazı müellifler gibi Semerkandî'nin de yanıldığını belirtmiş, *en-Neşr* adlı eserinde bu meseleyi açıkladığını ifade etmiştir.

130 İlk sayfasında müellif adı Muhammed b. Muhammed eş-Şerîf es-Semerkandî olarak kaydedilen ve bir önceki eserin şerhi olan risâlenin bir nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde (nr. 146) bulunmaktadır. Ayrıca dünyanın diğer bölgelerindeki kütüphanelerde sekiz tane daha nüshası bulunmaktadır. Bu eserin diğer nüshaları için bk. Komisyon, *Mahtûtâtu't-Tecvîd*, I, 137-138.

3. el-Kasîdetu'l-Fâiha fî Tecvîdi'l-Fâtiha[131]

4. Şerhu'l-Kasîdeti'l-Fâiha fî Tecvîdi'l-Fâtiha[132]

Biraz önce de vurgulamaya çalıştığımız üzere kendi eserini şerh etme ihtiyacını es-Semerkandî'nin eserinde fazlasıyla görebilmek mümkündür. Es-Semerkandî öncelikli olarak kasîdevî tarzda iki tane eser vermiş ve daha sonrasında bunları şerh etme yoluna gitmiştir. Dikkat edilirse es-Semerkandî ve tecvid tarihi içerisinde bu yöntemi kullanan müellifler tarafından yapılan benzeri çalışmaların fazla değer bulmadan unutulmaya yüz tuttuğu yakinen müşahede edilebilecek bir gerçektir.

Tekrar ve şerh nitelikli eserler adındaki dönemi kritik etmek gerekirse İslam dünyasında hicri VI. asrın yarısından itibaren siyasi arenada kendini gösteren belirsizlik ilahiyât, bilim, felsefe, kültür ve düşünce dünyası olmak üzere tüm sahalarda olduğu gibi tecvid teliflerine de yansımış, orijinal eserler dönemi yavaş yavaş yerini taklit ve tekrarın bir amaç olarak kendini göstereceği, gerileme izleri taşıyan bir döneme bırakmaya başlamıştır. Keyfiyetten uzak eserlerin tezahür etmeye başladığı, önceki mirasla yetinme geleneğinin oluştuğu bu tarihsel aşama İbnü'l-Cezerî'ye varıncaya kadar devam etmiştir.

Esasen orijinal telifler dönemi içerisinde ele almaya çalıştığımız tüm eserlerin diğerlerinden tamamen farklı olduğuna dair bir iddiaya sahip olmadığımız gibi, tekrarın başlamasıyla sahaya kazandıran tüm eserlerin birbirinin kopyası olduğu şeklinde de basmakalıp bir düşünce içerisinde değiliz. Bu süreci genel hatlarıyla tanımlamak gerekirse, tekrar başlığında ele alınan eserlerin önceki döneme kıyasla içerik ve üslup olarak birbirine nispeten daha yakın olduğu söylenebilir. Orijinal çalışmalarda görülen, bir yönüyle de olsa özgün bir vasfın ön plana çıkması şeklindeki gidişatı artık görebilmek oldukça zorlaşmıştır. Dönem içerisinde kayda değer birtakım çalışmalar yapılsa da, genel gidişat tekrarın yerleşmeye başladığı şeklinde bir izlenim vermektedir. Bu bağlamda genel nitelikteki tecvid eserlerinin aynı

131 Yazma nüshaları için bk. Komisyon, *Mahtûtâtu't-Tecvîd*, I, 140-141.

132 Eser bizzat müellif tarafından bir önceki çalışmasının şerhi niteliğindedir. Yazma nüshaları için bk. Komisyon, *Mahtûtâtu't-Tecvîd*, I, 138-139.

içerikle "terşîd"[133], "tecrîd"[134] ve "nadîd"[135] gibi isimlerle sunulduğu, özellikle Fâtiha suresindeki tecvid tembihlerinin, muayyen harflerin mahreci ve diğerlerinden ayrılan yönlerinin birbirine benzer isimlerle tekrar tekrar işlenmeye başladığı bir döneme adım atıldığı görülmektedir. Tekrarın hem nesir hem de manzûm tarzdaki eserlerde varlığına şahit olabilmek mümkündür. Döneme damga vuran bu menfî tabloya rağmen keyfiyetli ender eserlerin varlığı da görmezden gelinmemelidir. Buna göre; medd[136] ve ğunne olgularının[137] çalışmaların adlandırılmasında ilk defa yer ettiği; terkîk ve tefhîm'le ilgili

133 Asıl adı Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdi'l-Azîz b. Muhammed b. Ebi'l-Ehvas el-Endelûsî olan İbn Nâzir tarafından tecvid alanına kazandırılmış *et-Terşîd fî 'İlmi't-Tecvîd* adlı eserdir. (İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye*, I, 242.)

134 Hicrî beşinci ve yedinci yüzyıllar arasında "Tecrîd" isminde eser yazan üç müellif bulunmaktadır. Bunlar; İbn Bennâ el-Bağdâdî (h. 471), el-Hâcî (h. 543) ve son olarak da İbn Zehrân (h. 682) olmak üzere *"et-Tecrîd fi't-Tecvîd"* adında eser kaleme almışlardır. Eserlerle ilgili sırasıyla bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye*, I, 584; Ebû Alî Sehl b. Muhammed b. Ahmed el-İsbehânî el-Hâcî'nin (h. 543) tecvid ilmi alanındaki *et-Tecrîd fi't-Tecvîd* adlı tek eserinin el yazması Hindistan kütüphanelerinde saklı bulunmaktadır. el-Hâcî, Ebû Alî Sehl b. Muhammed b. Ahmed el-İsbehânî, *et-Tecrîd fi't-Tecvîd*, Mektebetu Ridâ, Rambor/Hindistan, sy.:285; El-Bâbânî, *İdâhu'l-Meknûn*, III, 228; *Hediyyetu'l-Arifîn*, I, 713.

135 Asıl adı Necmu'd-Dîn Muhammed b. Kayser b. Abdillah el-Bağdâdî en-Nahvî olan el-Mardinî'nin (h. 721) tecvid ilmi alanında *ed-Durru'n-Nadîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd* adlı tek eseri İrlanda Dublin Chester Beatty Kütüphanesi'nde 4/3653 numaralı bölümde 60 ila 75. varaklar arasında saklı bulunmaktadır. Eserin muhtelif nüshaları için bk. Eşref Muhammed, *Musannefât*, s. 15; Kaddûrî, *ed-Dirâsâtu's-Savtiyye*, s. 31; Komisyon, *Mahtûtâtu't-Tecvîd*, I, 117; İshâk, *Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'ân*, I, 228.

136 Dönemin tamamen tekrarlardan ibaret olmadığının göstergelerinden biri de Nûru'd-Dîn Ebu'l-Hasan Ali b. Yûsuf b. Harîz b. Fadl İbn Mi'dâd el-Lahmî'nin alana kazandırdığı *Risâle fî Elkâbi'l-Med* adlı eserdir. (Komisyon, *Mahtûtâtu't-Tecvîd*, I, 115) Müellif tarafından yazılan bu eserin öncesinde medlerle ilgili özel olarak hazırlanmış herhangi bir eserin var olduğu bilinmemektedir. Bu yönüyle müellifin eylemini orijinal olarak tanımlandırmak mümkündür.

137 Ca'berî'nin mensûr eserleri içerisinde ise *el-Minne fî Tahkiki'l-Ğunne* adlı çalışması dikkat çekmektedir. Zira ğunne olgusunu önceki dönemde kitap ismi boyutuna taşıyan herhangi bir çalışmaya rastlayamadık. Çalışma bu yönüyle diğerlerinden ayrılmaktadır.

meselelerin,[138] dâd ve zâ dışındaki bazı harflerin[139] de hususen eserlerde konu edildiği görülmektedir. Ayrıca dönemde kaleme alınan bazı manzûm eserlerin sonunda kaynakça hüviyetine sahip bir bölüm bulunmaktadır.[140] Bu, o dönemdeki âlimlerin fikri altyapılarını kimlerin oluşturduğu ile ilgili bilgi edinmeyi sağladığından, ilmi sorumluluğa ne denli sahip olduklarını gösteren olumlu bir gelişmedir. Tüm bu olup bitenlere ek olarak tecvid tarihi açısından dönemin en önemli olayı, İbnü'l-Cezerî'nin gidişata dahil olmasıdır.

## 7. TECVİD TARİHİNİN EN OTORİTER ŞAHSİYETİ: İBNÜ'L-CEZERÎ

İbnü'l-Cezerî belki de tecvid tarihinin gelmiş geçmiş en fazla şöhret bulma başarısını elde etmiş müellifidir. İbnü'l-Cezerî'nin eserlerinin kendi döneminden başlayıp sonraki dönem teliflerine ciddi anlamda etki etmesinin nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. İbnü'l-Cezerî'den önceki yaklaşık üç asırdan daha aşkın bir zaman diliminde kapsayıcı ve adından söz ettirilebilecek türden bir eser verilememiştir. Bir önceki bölümde temas ettiğimiz orijinal telifler dahi Endülüs döneminin keyfiyetli eserleri yanında sönük kalmış, bu çalışmalar ilim dünyasında etkisini ciddi anlamda sürdürmüş, İbnü'l-Cezerî gelinceye kadar bunları aşabilecek nitelikteki bir çalışmaya pek rastlanmamıştır. Zaten böyle bir ihtimal mümkün de gözükmemektedir zira mevcut eserlerin birçoğunun çıkış noktasını Endülüs dönemi tecvid külliyatı oluşturmaktadır. Dolayısıyla artık tecvid ilminde Endülüs'tekine benzer şekilde kaliteli eserler verilmeye ve yeni bir soluklanmaya ihtiyaç duyulmaktadır. İbnü'l-Cezerî'nin eserleri bu gereksinimlere cevap verebilme amacıyla tecvid birikimine kazandırılmıştır.

---

138 Bu bağlamda Ca'berî'nin *Tahkiku't-Ta'lim fi't-Terkik ve't-Tefhîm* adlı eserini zikretmek mümkündür.

139 Ebû Abdillah Muhammed b. Bidhân ed-Dimeşkî (h. 743) tarafından tecvid ilmine kazandırılan tek eser bulunmaktadır. *et-Tezkira ve't-Tebsira limen Nesiye Tefhîme'l-Elifi ev Enkerehû* adındaki bu çalışmanın tecvid tarihi açısından önemi, hususi harfler bağlamındaki çalışmaların ara verilmeksizin sürdürüldüğüne işaret etmesidir. Eserin diğer harf çalışmalarından farkı ise; o döneme varıncaya kadar şekillenen geleneğin genelde dâd harfi ve sâkin nûn'un hükümlerinden bahsedilmesi yönünde iken elif harfi ile de müstakil bir çalışmanın var olabileceğini ispat etmesidir.

140 Örnek için bk. el-Mardînî'nin (h. 721) *ed-Durru'n-Nadîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd* adlı çalışması kasîdenin ismi, kaynakları ve müellifinin ismini anmakla son bulmaktadır. (Kaddûrî, *Şerhu Mukaddime*, s. 71-72'den naklen.)

2. Dünyanın birçok ülkesine gerek ilmî gerekse konjonktür gereği gerçekleştirdiği seyahatler neticesinde halk ve ulemâ tabakasında üstlendiği eğitim-öğretim faaliyetleri şöhretini hızla yaygınlaştırmıştır. Âlim kitlesi içerisinde konumunun desteğiyle tecvid ilmine yönelik değerlendirmeleri çok geçmeden kabul görmüş ve İbnü'l-Cezerî tecvid tarihinin adından en çok söz edilen müellifi hâline gelmiştir.

3. Tüm alanlarla ilgili muhtelif eserler telif etmesi İbnü'l-Cezerî'nin kendi dönemindeki en otoriter âlim olduğuyla ilgili hükümranlığını kabul ettirmesini sağlayan etmenlerden biridir. Seksen iki yıllık hayatını okumak, okutmak ve eser telif etmekle geçiren İbnü'l-Cezerî, İslamî ilimlerin genelinde edindiği birikimi Ulûmu'l-Kur'ân, Ulûmu'l-Hadîs, Siyeru'n-Nebî, Mev'iza, İslam Tarihi, Tabakat, Terâcîm, Menâkıb, Tasavvuf ve diğer muhtelif alanlarda neşrettiği eserlere yansıtarak kendi döneminde telif sahasında benzeri görülmemiş bir başarı yakalamıştır. Eserler içerisinde kendisine Yazışma, Siyâset Bilimi, Astronomi, Tıp gibi doğrudan dinî sahaya mal edilemeyecek alanlarla ilgili çalışmaların nispet edilmesi İbnü'l-Cezerî'nin ilmî kapasitesini ve çok yönlülüğünü göstermektedir.[141] Tüm alanlara hâkim olması müellife geniş bir perspektif kazandırmış, kendinden önceki birikimi çok iyi okuyabilmesini sağlamıştır. İbnü'l-Cezerî işte bu olgunlukla kıraat ve tecvid ilmine bir yaklaşım sergilemiş tüm zamanların en yetkin kıraat ve tecvid eserlerini verebilmiştir. İbnü'l-Cezerî'nin alanla ilgili çalışmaları çok geçmeden hak ettiği değere kavuşmuş, hele ki *Mukaddime*'si tecvid ilmi tarihinin en çok şerh edilen eseri olarak kayıtlara geçmiştir.

4. İbnü'l-Cezerî'nin eserlerinin şöhret bulması sonucunu doğuran sebeplerden biri de mütemadiyen siyasi açıdan desteklenmesidir. Hangi bölgeye giderse gitsin dönemin idarecileri tarafından saygıyla karşılanmış ve hürmet görmüştür. Yaşantısı esnasında sadece bir kez mali bir ilişki yüzünden İbnü'l-Cezerî ile Kutlubeg arasında uzun süre devam eden bir anlaşmazlık çıkmış, dava konusu aynı yıl Kâhire'de idari makamlara intikal ettirilmiş gerçekleşen yargılama nihayetinde Kutlubeg'in İbnü'l-Cezerî'den yüklü bir tutar alacağı olduğuna hükmedilmiştir. Bu karar üzerine Mısır'daki mallarına el konan İbnü'l-Cezerî, hem yargılanma biçimini hem de verilen hükmü zulüm olarak nitelendirerek hizmetinde bulunan İbn Teymiyye adındaki şahısla birlikte 798'de Kâhire'den İskenderiye'ye intikal etmiştir. Yaşamı

141 Müellifin tüm eserleri için bk. İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, Muhakkikin Girişi, s. 18-27; Ali Osman Yüksel, *İbnu'l-Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, MÜİFV Yay., İstanbul 1996, s. 201-238.

boyunca can sıkıcı tek hadise budur. Bunun dışında Bursa'da bulunduğu esnada Yıldırım Bayezid'den, Ankara Savaşı sonrası esir düşmesine rağmen Timur'dan hürmet görmüştür. Öyle ki Buhara'dan Herat'a geleceğini duyan Sultan Mirza Şahruh kendisini şehrin dışında karşılama nezaketi göstermiştir.[142] Tüm zamanların değişmez bir gerçeğidir ki, bir âlimin ya da âlimler topluluğunun devlet ricâli tarafından gözetilmesi, hem mevcut iklimdeki eğitim faaliyetlerindeki ilmi canlılığı perçinlemekte hem de telif tarihindeki keyfiyetli eserlerin kaleme alınmasına öncülük etmektedir. Endülüs dönemindeki tecvid faaliyetlerinin tarihe kazınmasının altında yatan temel sebep bizce İbnü'l-Cezerî'nin eserleri için de geçerli olmuştur. İbnü'l-Cezerî'den modern döneme varıncaya kadar Müslümanların geneline hâkim olan gerileme ve duraklama dönemleri âlimlerin siyasi yönetimlerce desteklenememesi şeklinde olumsuz bir tablo meydana getirmiştir ve sonuç olarak geçmiş dönemdekileri andıran kaliteli eserler verilememiştir.

5. Kıraat ve tecvid ilminin gerek usul gerekse müelliflerin biyografisiyle ilgili alanlarda adından söz ettirebilecek gerek manzum gerekse nesir tarzda eserler vermesi de şöhretini artıran nedenlerden biridir. Bir âlimin bir ilmin üslubunu, konu içeriklerini ve tarihsel bağlantılarını ayrı birer tema olarak tespit edip eserlerini bu parametreler üzerinden şekillendirmesi o dönem için ciddi bir atılımdır. Eser telifindeki bu kalite gerek avâm gerekse havasta karşılığını görmüş kıraat ve tecvid denilince İbnü'l-Cezerî ve eserleri akıllara gelir olmuştur.

6. İbnü'l-Cezerî'nin eserlerini değerli kılan hususlardan birisi de hiç şüphesiz eserlerini engin tecrübelerinin getirdiği birikimle yazmasıdır. Seksen küsür senelik hayatında neredeyse ayak basılmadık yer bırakmamış, gerek halk gerekse kurrâ tabakasında ne tür yanlışların yapıldığına dair genel bir intibâ edinmiş ve böylece muhtemel yanlışların hangi tür tecvid aksaklıklarından meydana gelebileceğini tespit ederek çalışmalarını şekillendirmiştir.

Genel hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız bu gerekçeleri muhtelif bağlantılarla çoğaltabilmek mümkünse de bahsi geçen bu maddelerin müellifin eserlerinin şöhret bulma gerekçelerini özetlediğini söyleyebiliriz.

İbnü'l-Cezerî'nin tecvid âlimi kimliği her ne kadar *Mukaddime* isimli eseriyle üne kavuşsa da, bu karakteri asıl olgunlaştıran faaliyetler başta *en-*

142 Tayyar Altıkulaç, *"İbnu'l-Cezerî"*, TDVİA, İstanbul 1999, XX, 554.

*Neşr* ve *et-Temhîd* adlı eserleridir. Bununla birlikte tecvid ilmine getirdiği bakış açısından *et-Temhîd*'i müellifin kalfalık, *Mukaddime*'yi ise ustalık eseri olarak değerlendirmek mümkündür.

İbnü'l-Cezerî'nin *Mukaddime*'sinin şerh edebiyatının didaktik bir çerçeveden sıyrılarak müellif ve eser odaklı kısır bir döngüye girmesinde ciddi etkileri olmuştur. Bundan sonraki dönemde gerek şerh ve manzum gerekse nesir tarzındaki eserlerde İbnü'l-Cezerî hep başköşede oturacak ve tecvid düşünce dünyasında yönlendirici etkilerde bulunacaktır. İbnü'l-Cezerî'nin savunduğu fikirleri aşabilecek tarzda beyanatta bulunmak yine aynı ilmî kimliğe haiz kişilerce gerçekleştirilebilecek bir eylem olduğundan müelliflerin çoğu onu aşma, onunla ters düşme riskini alma yetkinliğini kendilerinde görmeyecek, bu da ister istemez sonrakilerin öncekilerden miras aldığı bir tekrar ortamını doğuracaktır. Bu ortamı, tecvid tarihi açısından yeni bir şey ortaya koymaktan uzak, kısır bir döngünün hüküm sürdüğü bir yapılanmaya sahip olduğundan "daralma dönemi" olarak tavsif edebilmek mümkündür.

## 8. DARALMA DÖNEMİ: İBNÜ'L-CEZERÎ'DEN MODERN DÖNEME TECVİD FAALİYETLERİ

Duraklama, telif sermayesinin özgül ağırlığını büyütme noktasında çok geri kalınan bir dönemdir. Geçmişi tamamen taklit etmek taassup boyutunda içselleştirilmiş, bu ilmin geleceğini inşa etme noktasında etkisiz ve yetersiz kalınmıştır. Müellifler nezdinde elini taşın altına koyarak yenilik hamleleri yapmayı elinin tersiyle iten, öncekilerin adımlarını takip etmeyi ideoloji hâline dönüştüren bir kitle meydana gelmiştir. Bu kitle durağan bir üslup ve içerik sunumuna sahip, sistematik geliştirme gereksinimlerinden uzak bir şekilde telif müktesebatını genişletmiş de genişletmiştir. Ne var ki, literatür birikiminin neşvü nema bulmasında yakalanan çeşitlilik ve başarıyı eserlerin keyfiyetinde görebilmek mümkün değildir. Daralma döneminin eser gidişatına artı değerler kazandırmaktan uzak yapısına vukufiyet kesbedebilmek önceki dönemlerdeki çalışmaların amaç çizgisiyle kıyaslanmasıyla sağlanacaktır.

Dönemde genel nitelikteki konuları içeren çalışmalar, hususi harflerle ilgili eserler, tecvidin muayyen konularıyla ilgili telifler, şerh çalışmaları, şiir türü eserler, muhtasar eserler kendini göstermiştir. Çalışmaların hacmi, araştırmamıza sığmayacak ölçüde geniş olduğundan bunlara işaret etmekle yeti-

neceğiz.[143] Dönemde Osmanlı müelliflerinin de teliflerine şahitlik edebilmek mümkündür. Örneğin; Abdurrahman Karabaşî'nin (h. 904) *Tecvîd-i Karabaş*, Çivizâde Muhyittin Mehmet Efendi'nin (h.954) *Hüsnü'l-Kârî fi't-Tecvîd*, Akhisârî'nin (h. 1043) *Şerhu'd-Durri'l-Yetîm fi't-Tecvîd* adında çalışmaları bulunmaktadır. *Cevâhiru'l-'İkyân fî Şerhi Manzûme 'Umdeti'l-'İrfân fî Vasfi Hurûfi'l-Kur'ân* ve *Vesiletu'l-İtkân fî Şerhi Rusûhi'l-Lisân fî Hurûfi'l-Kur'ân* adlı eserler, Osmanlı Devleti'nde Ayasofya Hatipliği yapmış Hamdullah b. Hayreddîn Hayrullah'ın (h. 963 civarı) kendi manzûm eserlerine yapmış olduğu şerh çalışmalarıdır. Aynı müellifin *Kasîdetu Nazmi'l-Cumân fî Tecvîdi'l-Kur'ân* ve *Kasîdetu Beyâni'l-Elfâz li A'yâni'l-Huffâz* ile Âşık Paşa'nın (h. 1077) *Kasîdetun fi't-Tecvîd* adlı eserleriyle bu süreç devam ettirilmiştir.

Daralma dönemi öncesi teliflerin tekrardan tamamen soyutlanmış ve tamamen orijinal yapılanmaları beraberinde getirdiği şeklinde önyargılı bir bakış açısına sahip olmadığımızı belirtmek gerekir. Bir ilim dalı her zaman için sonrakilerin öncekilerden devraldığı bilgi, üslup ve tecrübelerle genişler, gelişir ve yücelir. Hatta geçmiş dönem âlimleri tarafından serdedilen çalışmalara sırtını dönmenin hiçbir haklı gerekçesi olamaz. Böyle bir iddiada bulunanın tercihlerine de itibar edilemez. Nitekim unutulmamalıdır ki; tecvid ilmi, nazarî bilgilerin tedvîn edilmesinden çok daha önceleri tatbiki sahada Peygamberimize (s.a.s.) dayanan şifâhî bir silsileyle günümüze kadar aktarılabilme başarısı göstermiştir. Bu ilmin gerek teorik gerekse pratik düzeyde neşvü nemâ bulmasını sağlayan her âlim takdirle anılmayı fazlasıyla hak etmektedir. Buna rağmen her ilim dalında olduğu gibi tecvid ilminde de çığır açıcı nitelikteki çalışmalar verilmesinin yanında geçmişin bir adım ötesine geçmeyi başaramayanlar da olmuştur. Bu, dönem açısından soğuk esen bir iklimin oluşmasına, heyecanın pörsümesine, İbnü'l-Cezerî ile hatırlanan iyileştirme potansiyelinin büsbütün yerlere serilmesi gibi istem dışı bir durumun oluşmasına sebebiyet vermiştir. Amacımız hakkaniyet ilkelerine bağlı kalarak bu unsurları doğuran hususların tespit edilmesine yöneliktir. Bu bağlamda daralma dönemi içerisindeki eserlerin telif edilmelerinde yer tutan gerekçeleri şu şekilde belirleyebiliriz:

a. Genel nitelikteki tecvid eserlerinde yerleşen nitelikli eser verme keyfiyeti iyiden iyide zayıflamış artık eser isimlerinde dahi müelliflerin birbirlerini taklit etmekten çekinmedikleri bir özenti ortamı meydana gelmiştir.

143 Sayısı bir hayli kabarık olan bu eserler için bk. İbrahim Tetik, *Tecvîd Tarihi*, s. 346-369.

b. Hususi harf ve muayyen konularla ilgili zaten daha önceki dönemde beliren eser yığınına ilaveten aynı isme ve içeriğe sahip eserlerin sürdürülmesi boğucu bir yapının oluşmasını beraberinde getirmiştir.

c. Geçmiş dönemlerde manzûm eser vermedeki karakteristik gerekçeler değişmiş bunun yerini tamamen İbnü'l-Cezerî'nin *Mukaddime*'sine benzeyerek tecvid kotasından payidar olmaya çalışmak gibi kısır bir niyet almıştır.

d. İbnü'l-Cezerî'ye varmadan önce şerh geleneğinin oluşması eserlerin içeriklerinin aydınlatılması ve böylece eğitim anlayışının derinleştirilmesi gibi bir sebeple yoğrulmuşken daralma döneminde tek amaç müellif ve eserlerinin anlaşılması ve tanıtılmasına dönüşmüştür. Bu da orijinal sistematiğe ve konu bütünlüğüne sahip eserlerin kaleme alınmasına darbe vurmuştur.

e. Bu menfî hava daha önceki dönemlerde pek rastlanmayan muhtasar vb. isimleri taşıyan eserlerin gün yüzüne çıkmasına pencere açmıştır.

f. Belki de değinmeye çalıştığımız bu gerekçelerin hepsinden daha önemlisi ve talihsiz olanı Saçaklızâde'nın *Cuhdu'l-Mukil*'i gibi dirayet metodunu içeren eserlerin azınlığa düşmesidir. Tabiatı itibariyle içtihat mekanizmasının çalıştırılmasına müsait bir yapıya sahip olan tecvid ilmi rivayet metodunun hâkim olduğu bir ilim dalına dönüştürülmüş, bu yönüyle kıraat ilmine benzer bir hâl almıştır. Kıraat ilminde nasıl ki Peygamberimizden (s.a.s.) imamlara varıncaya kadarki rivayet silsilesi ve bunların ilettiği malumatlar hiçbir yeniliğe geçit vermeksizin aktarılıyorsa, tecvid ilminde de tedvîn dönemi müelliflerinin aktardığı bilgiler geliştirilemeyecek birer emanet olarak addedilmiş ve bunların bir adım ötesine geçilememiştir. Kıraat ilminde bu metot tatbik edilmesi gereken bir usulü temsil etmesine rağmen tecvid ilminde bunu destekler nitelikte bir delile rastlayabilmek mümkün değildir. Halil b. Ahmed, Sîbeveyh ve diğer dilbilimcilerin öncülük etmeleriyle başlayan sonrasında ilk tecvid eserinin yazılması ve diğer tecvid bilginlerince de sürdürülen dirayet mekanizması artık, "geçmişteki şu âlimin dediği gibi…", "görüşümüzü şu âlime dayandırıyoruz" gibi kalıp ifadelerle törpülenmiştir. Tecvid ilmi artık, çoğu kez görüşler arasında tercih yapmaktan, savunduğu fikirlerin gerekçesini dahi sunmaktan uzak müellif tercihleriyle rivayet ağırlıklı bir içeriğe bürünmüştür.

Vurgulamaya çalıştığımız bu hususlar, asırlara hükmederek daralma dönemine kadar gelen meşru ve başarılı bu telif tarzlarının ve yaygın ilmî faaliyetlerin tamamen gayrimeşru ve güven telkin etmeyen bir yapılanmaya

büründüğünü iddia etmek değil, dönemin geçmişe göre hantal ve zayıf bir yapılanmaya ev sahipliği yaptığına işaret etmektir.

## 9. MODERN DÖNEM

Tecvid ilminin modern çağını, -incelediği konular üzerinden- Batı'da gerçekleştirilen sesbilim ve bunların Arap dünyasındaki izdüşümü olarak telakki edilen modern Arap ses çalışmaları ile irtibatlandırmak mümkündür. İncelediği konular kaydını koymamızın temel nedeni, modern sesbilim çalışmalarının mantığıyla şekillenen tecvid eserlerinin günümüzde azınlıkta olmasıdır. Dünya üzerinde tecvid alanında yapılan akademik çalışmalarda sesbilim-tecvid ilişkisinin yeni yeni kurulmaya başladığına, klasik tecvid eser döngüsünden kurtulmaya yönelik adımların yavaş yavaş atılabildiğine şahitlik edilebilir. Aslında etkileşimde yaşanan bu gecikmeyi, tecvid ilmi materyallerinin öncekilerden olduğu gibi aktarılmasına yönelik yer eden anlayışa bir başkaldırı olarak değerlendiren ve buna reaksiyon geliştiren eğilimle açıklamak mümkündür. Tecvid unsurlarının modern bulgular neticesinde saptanan değerlerle yeni bir elemeye tabi tutulmasının, Kur'an harflerinin telaffuzunda bir tağyir meydana getireceği endişesi, modern ses çalışmalarınca saptanan verilere olabildiğince temkinle yaklaşmayı beraberinde getirmiştir. Zaten Arap dilinde modern dönem sesbilim çalışmalarının tecvid unsurlarına yönelik değerlendirmelerini incelediğimizde, tartışmaların tecvid öğretilerinin bizzat kendisinden değil, klasik Arap dilbilim eserlerinde yer edinen ses mevzuları üzerinden yapıldığı görülmektedir. Klasik dilbilim eserlerindeki ses unsurlarının tecvid eserlerinin şekillenmesinde asli bir fonksiyon icrâ etmesi; bunlara yönelik güncel yorum ve tekliflerden tecvidin de ilintili olarak payidar olmasını sağlamıştır. Modern Arap dilbilimcileri, ses ve sesin iliştirilmesinin mümkün olduğu tüm alanlarda değerlendirmelerini yapmaktan çekinmemişler sonuçta harflerin mahreçleri, sıfatları, ses organları, seslerin niteliği, tabii özellikleri gibi birçok konuya modern bir bakış açısı geliştirebilmeyi başarmışlardır.

### 9.1. Tecvid İlmi ve Modern Arap Sesbilim İlişkisi

Son dönemde tecvid ilmi, Arap sesbilim çalışmaları ile ilişkilendirilmiştir. Modern Arap sesbilimi ile tecvid arasındaki ilişki, her iki saha arasında farklılıklar olmakla birlikte birçok ortak noktada birleşilebileceğini göstermektedir. Tecvid ilmi, modern Arap sesbiliminin inceleme alanında dâhil ettiği birçok konuyu Kur'an harflerinin orijinalliğini koruma babında

ilk dönemlerden itibaren araştırma alanına dâhil etmiş sonuç olarak Arap harflerinin telaffuzunun günümüze kadar eksiksiz bir şekilde aktarımını ve kayıt altına alınımını sağlamıştır. Dile ait seslere dair bir tecdîd hareketini hedefleyen modern Arap sesbiliminin amacı bu yönüyle tecvidden ayrılmaktadır. Buna rağmen her iki ilmin dayandığı temel dinamikler aynıdır. Her ikisinin konuları şekillendirmedeki ana ilham kaynaklarından biri de klasik Arap dilbilim çalışmalarıdır. Bunun dışındaki konu[144], ıstılahlar[145], metot ve araştırma materyali gibi alanlarda irili ufaklı şeklî ihtilaflar mevcut olsa da her iki ilim arasında ortak bir zeminin varlığı gözlemlenebilir. Tecvid ve sesbilim arasındaki ilişkiyi belirlemede asıl problem teşkil edecek olan kısım, tecvidin modern Arap sesbiliminde neye denk düştüğünün tespit edilmesidir. Zira her iki ilim arasında umum-husus ilişkisi bulunmaktadır. Çalışmamızın bu bölümünde tecvid ilminin modern sesbilim içerisindeki konumunu belirlemeye çalışacağız.

### 9.2. Tecvid Çalışmalarının Modern Sesbilim İçerisindeki Konumu

Tecvid ilmi ile irtibatı olan birtakım sesbilim dalları bulunmaktadır. Tecvid; Görevsel Sesbilim (علم الأصوات الوظيفي), Akustik/Fiziksel Sesbi-

144 Tecvid ilminin etüt alanına giren bu konular modern sesbilimin en önemli konularından sayılmakla birlikte genel sesbilim; söyleyiş sesbilim, dinleyiş sesbilim, akustik/fiziksel sesbilim, fizyolojik sesbilim, görevsel ve yapısal sesbilim, gelişmeli sesbilim, karşılaştırmalı sesbilim gibi alanları da kapsar şekilde daha geniş bir mecrada faaliyetlerini sürdürmektedir. (Mustafa Kaya, *Arap Dili Fonetiği Ses-Anlam İlgisi*, Eser Mat., Erzurum 2011, s. 10-11; Musa Alp, *Arap Dili Fonetiği (Esvât Arabiyye)*, Giriş Kırtasiye, Adana 2011, s. 40-42; Menâf Mehdî Muhammed el-Musevî, *'İlmu'l-Esvâti'l-Luğâvî*, Alemu'l-Kutub, Beyrut 1419/1998, s. 16; Ğânim Kaddûri el-Hamed, *Ehemmiyetu İlmi'l-Esvâti'l-Lugavî fî Dirâseti İlmi't-Tecvîd*, Merkezu Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, Riyad 2015, s. 35-42; Muhammed Ali el-Hûlî, *Mu'cemu 'İlmi'l-Esvât*, Metâbi'u'l-Ferazdaki't-Ticâriyye, Riyad 1402/1982, s. 112-116.)

145 Örneğin, bazı müellifler klasik dilbilim ve tecvid eserlerinde yer edinen mechûr ve mehmûs sıfatlarını tercih ederken Batı yanlısı olanlar tarafından, şiddet ve rihvet sıfatları yerine (sürtünücü) الاحتكاكي ve (patlamalı) انفجاري kavramları tercih edilebilmektedir. (Örnekler için bk.: Kemal Bişr, *'İlmu'l-Luğati'l-'Âmm*, Dâru'l-Me'ârif, Mısır 1970, s. 161; Muhsin Hâcızâde, *Dirâsetu Ârâi Sîbeveyh es-Savtî fî Dav'i'l-Bahsi'l-Luğaviyi'l-Hadîs*, Mecmu't-Turâsi'l-Edebî, sy. 5, yy. 1388, s. 71, 72, 73, 75; Halef el-Kaysî, *el-Vecîz fî Musteveyâti'l-Luğâti'l-Arabiyye*, Dâru Yâfâ, Ürdün 2010, s. 16, 22, 23, 24; Hâlid Mes'ûd el-'İsâvî, *Fî Savtiyyâti'l-Kur'ân*, Mecelletu's-Sâtil, Câmi'atu Misurata, Libya ty., s. 13-15.)

lim (علم الأصوات الأكوسْتيكي \ الفزياوي), Fizyolojik Sesbilim (علم الأصوات الفيزيائى), Dinleyiş Sesbilim (علم الأصوات السمعي), Gelişmeli Sesbilim (علم الأصوات التطويري), Karşılaştırmalı Sesbilim (علم الأصوات النطقي المقارَن) ve Söyleyiş Sesbilim (علم الأصوات النطقي) ile ilişki içerisindedir.[146] Bu bağlantıyı nazarı itibara aldığımızda bir tecvid araştırmacısı için modern sesbilime veri sunan ilimlerle iletişime geçmenin birtakım yönlerden güçlükleri barındırdığı görülecektir. Zira bir tecvid araştırmacısı için; doktorların uzmanlaşma sahası olan insan bedeninin uzuvları ve bunların vazifeleriyle alakalı ilimlere ilaveten fizik bilimdeki ses olgusu çalışmalarına muttali olmak, bununla da kalmayarak iletişim ve elektronik mühendisliği alanında çalışanların kullandığı iletişim cihazlarıyla alakalı modern teknolojilerle aynı anda muhatap olmak birtakım sıkıntılar meydana getirebilmektedir. Bir tecvid araştırmacısının tüm bu alanlara hâkim olması gerçekten uzun yılları alabilecek bir uğraş gerektirmektedir. Bununla birlikte araştırmanın çetrefilliği bu ilimlerin saptadığı ilke ve verilerden kifâyet miktarınca istifade edilmesi önünde bir engel değildir. Bu tür faaliyetlerde bir ekip çalışması başlatılması ve buradan modern Arap sesbilimi ile tecvid öğretilerinin tetkik edilmesi mümkündür. Zira çalışmamızda da ifade etmeye çalıştığımız üzere tecvid ilmi ile Arap sesbilimin alt dalları arasında birçok açıdan kesişmenin var olduğunu gözlemleyebilmek mümkündür. Bu dallar içerisinde tecvide en yakın olanı söyleyiş sesbilimdir.[147] Söyleyiş sesbilim, adından da anlaşılacağı üzere çeşitli organların ortaklaşa çalışmasıyla gerçekleşen konuşma seslerinin nasıl çıkarıldığını, seslerin ait oldukları çıkış mahalleri ve biçimlerine göre bölümlenmesini, dar anlamda dil seslerini çıkarma olayını inceler.[148] Tecvid ilmi açısından söyleyiş sesbilimi, sesi oluşturan sıfatların açıklanması ve mahreçlerin belirlenmesinde etkin bir rol oynayabilir. Tecvid ilminin inceleme alanına dâhil olabilecek unsurlara söyleyiş sesbilim açısından iki türlü bir yaklaşım getirebilmek

146 Bu sesbilim unsurlarının tecvidle nasıl ilişki kurduklarının detaylı anlatımı için bk. İbrahim Tetik, *Tecvid Tarihi*, s. 379-394.

147 Ğânim Kaddûrî, *Ehemmiyetu 'İlmi'l-Esvât*, 37; Nazife Nihal İnce, *Hicrî İlk Dört Asırda Arap Dili Sesbilim Çalışmları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2005, s. 34.

148 M. Osman Toklu, *Dilbilime Giriş*, Akçağ Yay. Ankara 2000, s. 38; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, *Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2009, II, 22; Ahmet Kocaman v.dğr., *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Ünv. Yay., İstanbul 2011, s. 233; Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, Nobel Yay., Ankara 2006, s. 122; Kıran, Zeynep-Ayşe (Eziler), *Dilbilime Giriş*, Seçkin Yay., Ankara 2006, s. 240.

mümkündür. Bunlardan birincisi şahsî tecrübeler, ikincisi ise laboratuvar tetkikleridir. Konunun detaylandırılması açısından her iki şeklin de ne tür faydalar sunabileceğinin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

Söyleyiş sesbilimi diğer alt dallardan farklı olarak, kişisel mülâhazalar ve şahsî girişimlerin devreye girmesi, tekrarla seslere eğilim kazandırılması, telaffuz noktalarının belirlenmesi, telaffuz organlarının hareketlerinin tayin edilmesi şeklinde kolay uzmanlaşılabilen bir alan olarak karşımızda durmaktadır. Zira bu hususlarda maharet kesp etmek için büyük bir özveriye, sıkıcı alıştırmalara ihtiyaç duyulmamaktadır. Ayrıca sesin oluşumuna eşlik eden telaffuz organlarının büyük bir çoğunluğu çıplak gözle görülebilmektedir. Bazılarını ise basit aletlerle gözlemleyebilmek mümkündür. Bu sebepten henüz teknolojik imkânların olmadığı tecvid telif dönemlerinde ses unsurlarının belirlenmesinde hep şahsilik ön plana çıkmıştır ve âlimler görüşlerini kendi gözlemleriyle belirleme yoluna gitmişlerdir. Günümüzde de bu yöntem büyük oranda takip edilmeye devam etmektedir. Aynı zamanda fizyoloji ve anatomi ilimlerinde kaydedilen gelişmelerin verdiği bilgilerden yararlanılarak telaffuz uzuvları ve bunlardan elde edilen seslerin ve bunlara yönelik tarif ve tavsiflerin derinleştirilmesinde büyük aşama kaydedilmiştir.[149]

Söyleyiş sesbilimde, seslerin boğumlama yerlerinin ve biçimlerinin saptanması konusunda çeşitli araçlardan yararlanarak laboratuvar ortamında araştırmaların yapıldığı da görülmektedir.[150] Örneğin, harflerin mahreçlerinin belirlenmesi noktasında *palatograph* (رسام الحنك), *electropalatograph* (رسام الحنك الإلكتروني) ve *laryngoscope* (منظار الحنجرة الإلكتروني) cihazları kullanılmaktadır. Bu cihazlardan ilki olan *palatograph* (رسام الحنك), madenî ya da ağız tavanına uyum gösteren kauçuk yüzey bir tabakanın kullanımına dayanmaktadır. Genelde maddenin siyah olması tercih edilmektedir. Yapay damaktaki bu yüzey beyaz bir toz ile kaplanır. Telaffuzu gerçekleştiren kişi dilini şîn ya da kâf gibi herhangi bir harfi seslendirirken üst damaktaki mahreç yerine değdirdiğinde mahrecin yerine karşılık gelen tozun gitmiş olduğu görülür. Böylece harfin mahreci belirlenmiş olur. Bunu boğaz hariç,

149 Ahmed Muhtâr Ömer, *Dirâsetu's-Savti'l-Luğavî*, s. 97; Ğâmidî, Mansûr b. Muhammed, *es-Savtiyyâtu'l-Arabiyye*, Mektebetu't-Tevbe, Riyad 1421-2001, s. 14; Bişr, *'İlmu'l-Esvât*, s. 46-48.

150 Aksan, *Her Yönüyle Dil*, I, 27.

tüm dil harflerinde uygulayabilmek mümkündür.[151] Bu yöntem belirli bir süre kullanılmış olmasına rağmen gelişen teknoloji ile birlikte artık buna ihtiyaç duyulmamaktadır. Bunun yerini plastikten yapılmış, dil hareketlerini algılayabilen *electropalatograph* (رسام الحنك الإلكتروني) adındaki elektronik damak görüntüleyici almıştır. Bu yapay damak, doğal damağın olduğu kısma yapışık bir şekilde yerleştirilir. Bu esnada damağın bağlı olduğu aparat bilgisayara takılı olarak bulunur. Cihaz, telaffuz esnasında dilin damak üzerindeki hareketlerini bilgisayara aktarır ve böylece bilgisayardan verilerin çıktısı alınabilir.[152] Bu yöntem diğerine nazaran daha az meşakkatlidir ve elektromanyetik uçların kullanılması sebebiyle daha hassas veriler elde edilmesini sağlamaktadır.

Bahsi geçen cihazlar dil ve damak birleşimlerinden meydana gelen harflerin tayin edilmesinde kullanılmakta, boğaz hareketleri için ayrı bir aygıta ihtiyaç duyulmaktadır. Bu cihazın adı *laryngoscope* (منظار الحنجرة الإلكتروني) yani elektronik boğaz görüntüleyicidir. Bilginler boğaz bölgesindeki seslerin nasıl üretildiğini belirlemek amacıyla bu aleti keşfetmişlerdir. Elektronik boğaz görüntüleyici, ışınları aktarabilen maddeden yapılmış elastiki hortumdan oluşmaktadır. Cihazdaki bu hortumun ucunda bir mercek bulunmaktadır. Ucunda mercek olan bu hortum, burnun bir ucundan burun boşluğuna doğru sarkıtılır. Böylece küçük dilin arkasından hançereyi kontrol edebilmek mümkün hâle gelir. Mercek, boğaz hareketlerini kontrol ederken büyük oranda tabi bir şekilde konuşmayı da mümkün kılmaktadır. Hançere ve boğaz, telaffuz esnasında çıplak gözle izlemenin mümkün olmadığı ses uzuvlarıdır. Bu sebepten mahreci hançere ve boğaz olan seslerin telaffuzunu oluşturan uzuv hareketlerinin belirlenmesinde elektronik boğaz görüntüleyiciden azami şekilde faydalanmak mümkündür. Bu aygıt özellikle boğaz harfleri olan ء، ه، ع، ح، غ، خ'nin mahrecinin belirlenmesinde işlevsel bir alettir. Ne var ki, Ğânim Kaddûrî'nin belirttiğine göre günümüzde bu harflerin tayininde kesin sonuçlar alınabilmiş değildir. 12.7.2011 yılında Dimeşk'te Ramazan Kelş'in kliniğinde bu cihazla araştırma yapılmasına imkân verilmiştir. Bu araştırmayla hançere ve boğazın kısımları, bunların işleyiş şekilleri ile ilgili bilgi sahibi olmak, harflerin ilgili bölgelerden çıkışı esnasında hareketlerini gözlemleyebilmek mümkün olsa da kesin sonuçlar

151 Muhammed es-Si'rân, *'İlmu'l-Luğa Mukaddime li Kârii'l-Arabî*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire 1417/1997, s. 91; Temmâm Hassan, *Menâhicu'l-Bahs*, s. 73; Ğânim Kaddûrî, *Ehemmiyetu 'İlmi'l-Esvât*, s. 65.

152 el-Ğâmidî, *es-Savtiyyât*, s. 181-182.

alabilmek için yeni tetkiklere ihtiyaç duyulmaktadır.[153] Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere gelenekte tecvid ilmi açısından bir değeri bulunan ve güncel olarak tecvid ilmi ile ilişkilerini daha ziyade anatomi ve laboratuvar verileri üzerinden sürdürmenin mümkün olduğu söyleyiş sesbilimi tecvid ilmine en fazla hitap eden sesbilim dalı olarak varlık göstermektedir. Öyleyse çalışmaların diğerlerinden de destek alarak daha ziyade bu ses sahası üzerinde yoğunlaşması gerekmektedir.

### 9.3. Modern Dönem Tecvid Çalışmaları

Daralma döneminin meydana getirdiği gerileme-çöküş edebiyatı, modern dönemin hemen öncesine, orijinalite ve yenilik odaklı ilim ve fikir tarihi tasavvurundan yoksunluk şeklinde yansımıştır. Modern sesbilim çalışmalarının Arap dünyasına etkileri ile birlikte tecvidin uhdesindeki birçok konunun yeniden incelenmesini sağlamıştır. Eser bazında ise klasik devrin, şu şu muayyen eserlerle nihayete erip, aynı şekilde modern dönemin de belirli çalışmalarla başladığına yönelik değerlendirmeler değişik bakış açılarına göre farklılık göstermeye müsaittir. Her şeyden önce tarih araştırmalarında içinde bulunulan döneme yönelik değerlendirmeler en sıkıntılı bölümü oluşturmaktadır. Zira henüz süreç devam ederken mevcut zaman dilimine kuşbakışı bir yaklaşım getirmenin zorluğu ortadadır. Bu sebeple belirlemelerimizin nihâî olmayıp sadece bir fikir sunma amaçlı olduğunu bidayette belirtmek gerekir.

Ğânim Kaddûrî, klasik dönemin en son eserinin Muhammed Mekkî Nasr tarafından telifi h. 1305 senesinde tamamlanan *Nihâyetu'l-Kavli'l-Mufîd* olduğunu vurgulamaktadır. Bu eserden sonra verilecek eserlerin daha ziyade modern döneme yakın olarak değerlendirilmesinin ya da dâhil edilmesinin uygun olacağını belirtmekte ve bunlardan ilkinin adını müellifiyle beraber aktarmaktadır. Kaddûrî özellikle modern dönem vurgusunu herhangi bir müellifin eserinin tamamlanmasının hemen ardından kendi döneminde baskısının yapılması üzerinden yapmaktadır. Buna göre modern döneme dâhil edilmesi uygun olan en eski eser, Muhammed Ali Halef el-Hüseynî el-Haddâd[154] (1357/1939) tarafından kaleme alınan *İrşâdu'l-İhvân Şerhu*

153 Ğânim Kaddûrî, *Ehemmiyetu 'İlmi'l-Esvât*, s. 66-67.

154 Kendi döneminde Mısır'daki kurrâların imamı olup meşhur kâhire mushafını eliyle yazmıştır. Detaylı bilgi için bk. Ziriklî, *A'lâm*, VI, 304.

*Hidâyeti's-Sibyân* adlı çalışmadır.[155] Bu şerh, el-Haddâd'ın muasırı olan Sa'îd b. Sa'd b. Nebhân'ın *Hidâyeti's-Sibyân* adlı manzûmeye yönelik bir çalışmadır. Sa'îd b. Sa'd bu manzûmeyi h. 1320 yılında kaleme almış ve eser h. 1420 yılında Mısır'da el-Matbaatu'l-Meymeniyye tarafından basılmıştır.[156] Sonuç olarak el-Haddâd'ın *İrşâdu'l-İhvân*'ını ilk modern eser kategorisine dâhil etmemiz mümkün olacaktır. Bu zaman diliminden sonra modern dönemde kaleme alınan irili ufaklı birçok eser sayabilmek mümkündür. Amacımız tüm eserleri teker teker saymak değil, bu dönemde gün yüzüne çıkan eser türleriyle ilgili genel bir intibâ sunabilmektir.

Bu çağın en önde gelen özelliği, yöntemleri farklı olan pek çok sayıda tecvid eserinin kaleme alınmış olmasıdır. Abdulfettâh el-Kâdî (1400/1980), Muhammed Ahmed Mu'abbed'e ait, *el-Mulehhasu'l-Mufîd fî İlmi't-Tecvîd* adlı eserin takrîzinde bu hususa şu şekilde işaret etmektedir: *"Bu asırda mensûr-manzûm, uzun-kısa, tafsilatlı-vecîz, sayılamayacak kadar fazla tecvid eseri bulunmaktadır."*[157] İçerik olarak ise dünyanın muhtelif bölgelerinde el yazması hâlinde bulunan eserlere dair tahkîk çalışmaları, tecvid ilminde daha öncesinde kaleme alınan köklü eserlerin şerhleri, bilhassa akademisyenler tarafından yürütülen telif çalışmaları, modern sesbilim verilerinden yararlanılarak tecvid kaidelerinin tanım ve işleyişlerine yönelik getirilen yorumları kapsayan çalışmalar, terimlerin aydınlatılmasını sağlayan sözlük çalışmaları, hangi eserin hangi kütüphanede bulunduğuyla ilgili literatür çalışmaları döneme damgasını vurmaktadır.

Modern dönemde ehemmiyetine binaen Ğânim Kaddûrî'nin çalışmalarına değinmeden edemeyeceğiz. Son dönemde gerçekleştirdiği tecvid çalışmalarıyla döneme damgasını vuran en donanımlı müellif bizce Ğânim

155 Ğânim Kaddûrî el-Hamed, *Ebhâsun Cedîde fî İlmi'l-Esvât ve't-Tecvîd*, Dâru Ammar, Amman, 1432/2011 (*Ebhâsun Cedîde*), s. 279.

156 Ğânim Kaddûrî, müellifin eserinin h.1420 yılında tamamlandığını aynı şekilde bu yılda basıldığını belirtmektedir. Hâlbuki eserin el yazması nüshasına baktığımızda eserin tamamlanma tarihi olarak h. 1420 değil h. 1320 olduğu görülmektedir. Bk. el-Haddâd, Muhammed b. Ali, *İrşâdu'l-İhvân Şerhu Hidâyeti's-Sibyân fî Tecvîdi'l-Kur'ân*, King Saud University (Câmi'atu Meliki Sa'ûd), El Yazması Eserler Bölümü, Genel Rakam: 2555, Sınıf Nm. 211 2, 74.

157 Muhammed Ahmed Mu'abbed, *el-Mulehhasu'l-Mufîd fî İlmi't-Tecvîd*, Dâru's-Selâm¸ Kâhire 1980, s. 8.

Kaddûrî el-Hamed'dir.[158] Onu aşkın telif eseri, otuza yaklaşan tahkîk çalışması bulunmaktadır.[159]

Kendisinin ilk planda akademik camiada ön plana çıkmasını sağlayan iki çalışması bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, 1976 yılında Kâhire Üniversitesinde tamamlanan *Resmu'l-Mushaf: Dirâse, Luğaviyye, Târihiyye* adlı yüksek lisans çalışmasıdır. İkincisi ve tecvid ilminde asıl şöhret bulmasını sağlayan eseri ise 1985 yılında Bağdat'ta hitama eren *ed-Dirâsâtu's-Savtiyye 'inde 'Ulemâi't-Tecvîd* adındaki doktora çalışmasıdır. Çalışma o denli etkili olmuştur ki, günümüzde sesbilim ve tecvid alanında araştırma yapan tüm akademisyenler için vazgeçilmez bir kaynak hâline gelmiştir. Eseri değerli kılan asıl husus klasik tecvid konularını ilk Arap ses bilimcisi olan Halîl b. Ahmed'den başlayarak dilbilimcilerin bakış açılarına göre tanıtması, daha sonra tecvid âlimlerinin konu bağlamındaki değerlendirmelerine yer vermesi, akabinde modern Arap ses bilimcilerin konuya yaklaşımını özetlemesi, nihai olarak da kendi fikrini yansıtmaktan çekinmemesidir. Bu eserin gelenek ve modern dönem fikirlerini ustaca bağdaştırdığını söyleyebilmek mümkündür.

Önceki dönemlere nazaran modern dönemde en dikkat çekici inceleme alanı olarak, tahkîk çalışmalarını gösterebilmek mümkündür. Dönemdeki okuyucuyla klasik dönem edebiyatını aracısız muhatap etme isteği tahkîk çalışmalarını hızlandırmış, bu uğraşılar dünyanın muhtelif bölgelerindeki kütüphanelerde raflarda üzeri tozlu hâlde bulunan eserlerin yeniden gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır. Böylece tecvid kültür mirasına geçmişin hiçbir döneminde olmadığı şekliyle vukûfiyet sağlanmıştır. Ğânim Kaddûri'ye ilaveten Ferğalî Seyyîd 'Arabâvî[160], Hâtim Sâlih ed-Dâmin[161], Eymen Rüşdî

158 Ğânim Kaddûrî el-Hamed'in resmî sitesi http:www.dr-ghanim.com üzerindeki soru-cevap kısmında bulunan (هل كانت قواعد التجويد تطبق على النصوص العربية قبل نزول القرآن الكريم) ve (الدلالة الصوتية) başlıkları altında sunduğu bilgiler kendisine sorduğumuz soruların cevabından oluşmaktadır.

159 Müellifin 2010 yılına kadarki yapmış olduğu çalışmalar için bk. Ğânim Kaddûrî, *Ebhâsun Cedîde*, s. 345.

160 Müellifin çoğu tecvid, kıraat, vakf ve ibtida gibi ilim dallarında, birçoğu tahkîk olmak üzere 126 adet çalışması bulunmaktadır. Kendisinin asıl ihtisaslaşma alanı tecviddir. Tecvid ilminde ise bilhassa İbnü'l-Cezerî'nin *Mukaddime*'sine yönelik süreç içerisinde kaleme alınan şerhlere yaptığı tahkîklerle ön plana çıkmaktadır. Eserler için bk. http://farghly.forumegypt.net/t48-topic, Erişim Tarihi: 13.03.2016.

161 Zencânî'nin "*el-Fark Beyne'z-Zâ ve'd-Dâd*", İbnü's-Sâbûnî'nin "*Ma'rifetu'l-Fark Beyne'd-Dât ve'z-Zâ*", İbn Tahhân'ın "*Murşidu'l-Kârî ilâ Tahkîki Me'âli-*

Süveyd[162], Ahmed Hasan Ferhât[163], Muhammed Yakub Türkistânî[164] gibi araştırmacılar tahkîk çalışmalarını yürüten isimlerden bazıları olup her birinin akademisyen olması dikkat çekicidir.

Modern dönemde geçmişten farklı olarak ortaya çıkan türlerden biri de kapsamlı sözlük çalışmalarıdır. Klasik dilbilim çalışmalarında, tecvid eserlerinde yer alacak birçok ıstılahın altyapısı oluşturulmuştur. Tecvid müellifleri bu kavram hazinesinden istifade etme yoluna gitmişler ve birçok ıstılahı tecvid vokabülerisine dâhil etmişlerdir. Dolayısıyla ellerinde çok geniş bir kavram birikimi oluşmuştur. Zaman içerisinde irili-ufaklı eserlerde bu kavramların açılımlarına değinilmişse de güncel olarak bunları açıklama ihtiyacı kendini iyiden iyiye hissettirir olmuştur. Kavramlar bilginin yapı-taşları olduğundan böyle bir ihtiyaca cevap verilmeden tecvid metinlerini yerli yerince anlayabilmek de mümkün değildir. Bu amaca hizmet edecek Abdu'l-Ali el-Mes'ûl'un *Mu'cemu Mustalahâti 'İlmi'l-Kırââti'l-Kur'âniyye ve mâ Yete'alleku bih,*[165] Reşîd Abdurrahmân el-'Ubeydî'nin *Mu'cemu's-Savtiyyât,*[166] İbrahim b. Sa'îd ed-Duserî'nin *Mu'cemu'l-Mustalahât fi 'İlmeyyi't-Tecvîd ve'l-Kırâât,*[167] İbrahim Muhammed el-Ceramî'nin *Mu'cemu 'Ulûmi'l-Kur'ân: et-Tefsîr, et-Tecvîd, el-Kırâât*[168] eserleri kaleme alınmıştır.

Bu döneme damgasını vuran tecvid faaliyetlerinden biri de tasnif çalış-malarıdır. Modern dönemde ihtisaslaşma hâkimiyetini iyice hissettirmiş, her

*mi'l-Mekârî*" ve "*el-İnbâ fi Usûli'l-Edâ*", Dânî'nin "*el-Fark Beyne'd-Dâd ve'z-Zâ fi Kitâbillahi Azze ve Celle ve fi'l-Meşhûri mine'l-Kelâm*" adlı eserlerinin tahkîki Hâtim Sâlih ed-Dâmin'in çalışmalarından bazılarıdır.

162 Müellifin kıraat ilmine yönelik tahkîkleri mevcut olsa da tecvid ilminde, İbnü'l-Cezerî'nin *Mukaddime*'si ve et-Tîbî'nin *Manzûmetu'l-Mufîd* adlı tahkîkleri bulunmaktadır. Suveyd'in tahkîk çalışmaları önceki müelliflere nazaran sönük kalmaktadır.

163 Mekkî'nin meşhur eseri er-Ri'âye'nin tahkîki kendisine aittir. Eser Dâru Ammâr tarafından 1417/1997 yılında Amman'da basılmıştır.

164 Cidde Üniversitesi öğretim üyelerinden olan muhakkik *Mehâricu'l-Hurûf ve Sıfâtuhâ* adıyla İbnü'l-Esbağ'ın (h. 339) mahreçlerle ilgili ilk eserinin, İbn Tahhân'a (h. 561) ait *"Mehâricu'l-Hurûf ve Sıfâtuhâ"* adlı eserin tahkîkini yapmıştır.

165 Eser, Dâru's-Selâm tarafından Kahire'de 1428/2007 yılında basılmıştır.

166 Eser, Mektebetu'd-Doktor Mervân el-'Atiyye tarafından Irak'ta 1428/2007 yılında basılmıştır.

167 Eser, Suudi Arabistan'da Eğitim Bakanlığı tarafından 1425/2004 yılında basılmıştır.

168 Eser, Dâru'l-Kalem tarafından Dimeşk'te 1422/2001 yılında basılmıştır.

müellif belli başlı alanlarda uzman olabilmek amacıyla çalışmalar yapmaya koyulmuşlardır. Bunun en açık göstergesi akademik alanda yapılan araştırmalardır. Hâl böyle iken tecvid çalışmalarında sadece alanla ilgili eserleri bir araya getirme ihtiyacı hâsıl olmuştur. Daha öncesinde bulunan tabâkât kitapları hem tüm eserlere değinmiyor, hem de inceleme yapmak isteyenler için eserlerin dünyanın neresinde olduğuna dair bir fikir sunmaktan uzak duruyordu. Bu açığı kapatabilmek amacıyla hem süreç içerisinde kaleme alınan tüm tecvid eserlerini bir araya getirebilecek hem de hangi eserin hangi kütüphanede saklı olduğunu belirten eserlerin yazılması kararlaştırılmıştır. Yalnız şunu peşinen ifade edelim ki, araştırmalarımız sonucunda tüm eserleri birleştirme gayretiyle yapılan çalışmalarda dahi olanca çabalara rağmen bazı eserlerin yer almadığı sonucuna vardık. Bizce bu gediği kapatmak için günümüzde etraflıca bir literatür çalışmasının yapılması gerekmektedir.

Alandaki güncel çalışmalardan ilki 1983 yılında *Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm* adıyla bir akademisyen olan Ali Şevvâh İshâk tarafından dört cilt olarak yayımlanmıştır.[169] Ancak eser sadece tecvide değil adından da anlaşılacağı üzere Kur'an ilimlerinin tümüne hitap etmektedir. Tecvid eserlerinin bir araya getirilmesiyle ilgili yapılan bir diğer çalışma ise Ğânim Kaddûriye ait olup, *Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*'den daha sonra tamamlanan *ed-Dirâsâtu's-Savtiyye* içerisinde yer almaktadır.[170] Sonraki çalışma, 1986/1406 yılında Amman'da tamamlanan ve günümüze kadar ulaşma başarısını gösteren tüm el yazması tecvid eserlerinin bir araya getirilmesi amacıyla yapılmıştır. el-Fihrisu'ş-Şâmil li't-Turasi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-Mahtût adıyla başlatılan silsilede üç cildi *Ulumu'l-Kur'ân: Mahtûtâtu't-Tecvîd* adıyla tecvid eserleri oluşturmaktadır. Çalışmamızda da bolca referans gösterdiğimiz bu eserde, bir tecvid eserinin yazma nüshasının dünyadaki bulunduğu tüm kütüphaneler tek tek gösterilmektedir. Son dönemde yapılan bu çalışmalar adından övgüyle anılmayı hak etse de, bizce en başarılı olanı Eşref Muhammed Fuâd Tal'at tarafından konularına göre tüm tecvid eserlerini bir araya getiren ve tezimizin ana kaynaklarından birini

169 Eser, Riyad'da Dâru'r-Rufâ'î tarafından 1403/1983 yılında yayımlanmıştır.

170 Müellif çalışmasında yirmi sayfalık bölüm içerisinde yüze yakın esere temas etmektedir. Eserin büyük kısmının hangi kütüphanede yer aldığı bilgisini paylaşmakla beraber, basımı yapılanlara da temas etmeyi ihmal etmemektedir. Bk. Ğânim Kaddûrî, *ed-Dirâsâtu's-Savtiyye*, s. 24-44.

oluşturan *Buşra's-Sa'îd bi Musannefâti 'İlmi't-Tecvîd*[171] adlı çalışmadır. Eser dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde genel nitelikte tüm tecvid eserleri ilk dönemden başlamak üzere hicri on dördüncü asra varıncaya kadar sıralanmaktadır.[172] Daha sonrasında ehemmiyetine binânen İbnü'l-Cezerî 'nin tüm şerhleri aktarılmaktadır.[173] Akabinde *Tuhfetu'l-Etfâl ve'l-Ğilmân* adlı manzumenin şerhleri ele alınmaktadır.[174] Sonrasında ise muhtelif konulara dair eserler kronolojik olarak belirtilmektedir.[175] Biraz önce de ifade ettiğimiz üzere tüm bu çalışmalar birinin eksik bıraktığını diğerinin tamamlaması şeklinde birbirini destekler niteliktedir.

Modern dönemde öncesindeki ilkel forma nazaran kapsamlı şematik çalışmalar devreye girmiş ve tecvid öğretilerinin detaylandırılması, açıklığa kavuşturulmasında teknolojinin sağladığı imkânlarla, bilgisayar çizimleriyle daha etkin bir öğretim metodu tasarlanmıştır. Eğitimde görselliğin, öğrenmenin kalıcılığı açısından ehemmiyeti ortadadır. Anlatılan konunun zihinde şekillenmesi ve bilgilere nüfuz edilmesi, tecvid açısından diğer ilimlere nazaran çok daha fazla öneme sahip olduğu bilincinden hareketle mahreç bölgelerinin niteliğini gösteren şemalar hazırlanmıştır. Bu noktada verilebilecek örneklerden ilki Eymen Rüşdî Süveyd ve Âdil İbrahim Ebu Şi'r tarafından kaleme alınan *Atlasu't-Tecvîd (Durusun Nazariyyetun Mer'iyyetun)*[176] adlı eserdir. 224 sayfadan oluşan çalışmanın neredeyse her sayfasında şekil ve şemaların kullanılması sağlanmıştır. Ayrıca Eymen Rüşdî ile Âdil İbrahim Ebu Şi'r'in beraber hazırladıkları tamamen hangi harfin nereden çıktığıyla ilgili 33 sayfadan oluşan *Mehâricu'l-Hurûfi'l-Arabiyye* adında görsel bir çalışma daha bulunmaktadır. Muhtemelen ikinci çalışma birinciden özetlenmiştir.

Modern dönemde icrâ edilen çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla daralma döneminde görülen durağanlık yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. Döneme damga vuran diğer bir gelişme ise, bilgisayar vasıtasıyla ortaya çıkmıştır. El-Mektebetu'ş-Şâmile vb. programların kullanılmasıyla kelimelerin,

171 Eser, Brunei Daru's-Selâm Devleti Üniversitesi tarafından, Brunei'de 1423/2002 yılında basılmıştır.

172 Eşref, *Buşra's-Sa'îd*, s. 8-50.

173 Eşref, *Buşra's-Sa'îd*, s. 51-63.

174 Eşref, *Buşra's-Sa'îd*, s. 64-65.

175 Eşref, *Buşra's-Sa'îd*, s. 66-92.

176 Eserin basımı herhangi bir tarih belirtilmeksizin Dimeşk'ta Dâru'l-Ğavsân li'd-Dirâsâti'l-Kur'ânî tarafından yapılmıştır.

kavramların ilk olarak hangi eserde ve bağlamda istimal edildiği anlaşılır olmuş, konu eksenli araştırmalarda kitaplara erişim kolaylaşmış ve bu durum akademik çalışmaları hızlandırmakla kalmayıp daha değerli hâle getirmiştir.

## SONUÇ

Çalışmamızda tecvidin ilim boyutuyla tarihsel merhaleleri incelemeye tabi tutulmuştur. Her ne kadar adı tecvid olmasa da, Arap dili ses unsurlarının sistematikten olmasa da nüzul öncesi dönemde yer ettiği sonucuna varılmıştır. Buna delalet etmesi bakımından güncel olarak istimal edilen kuralların cahiliye döneminde bir isimlerinin olmasını beklemenin anlamsız olduğu; Hz. Peygamber döneminde uygulanan kuralların dahî şimdiki hâliyle bir adı mevcut değilken, bu kurallar bütününü tamamen ıstılahî formatla nüzul öncesi dönemde aramanın gereksiz olduğu tespit edilmiştir.

Kur'an, Kureyş lehçesine göre inmiştir ve kıraatinde bu lehçenin fonetik unsurlarını barındırmak durumundadır. Medine'nin son iki yılına kadar bu şekilde aktarımı sağlanan tecvid birikimi yedi harf ruhsatı ile şekil değiştirmiştir daha da zengin bir formata bürünmüştür. Tecvidin günümüzdeki şekliyle dayanağını senedi Hz. Peygamber'e varan râvilerin okuyuş şekilleri oluşturmaktadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'e Kur'an'ın ilk indiği andaki salt Kureyş fonetik birikimi ile râvilerin kendi sistemlerinde yer eden müktesebat -günümüzdeki tecvidli okuyuş şekli- tam olarak birbirini karşılamamaktadır.

Tecvid unsurlarının kitâbi mecrada yer almaya başlaması ilk olarak dilbilim, kıraat ve tefsir kitaplarıyla gerçekleşmiştir. Bu külliyat içerisinde sesbilim şeklinde doğrudan bir başlık yer almamakta, tecvid verileri eserlerin arasına serpiştirilmiş bir hâlde yer etmektedir. Buradan hareketle eserlerde; hususi olarak kaideleri ele alan bir yapılanmanın bulunmaması, ses konularına sistematik bir üslup dâhilinde yaklaşım getirilememesi, tecvid konularına dair henüz tartışma ortamının bulunması ve nihâî hükümlerin verilmemesi, örneklerin Kur'an'a hasredilmemesi gibi nedenlerin tecvid eserlerinin ortaya çıkış sürecini hızlandırdığı sonucuna ulaştık.

Elimize ulaşan ilk tecvid eserinin kendi döneminde azamî başarısına rağmen, manzûm bir tarzda yazılması ve tecvidin kısıtlı konularını ihtiva etmesi kanaatimizce mensûr telif geleneğine geçişi hızlandırmıştır. Tecvid, bilimsel statüye asıl olarak Endülüs döneminde kavuşmuştur. Tarihin en görkemli eserleri bu dönemde literatüre kazandırılmıştır. Endülüs sonrasında rivayet ve dirayet metodunu ferdî olarak kullanan, meczeden, şema yöntemini

müfredâda dâhil eden, daha önce hiç değinilmeyen konulardan bahis açan, orijinal fikir huzmeleri içeren manzûm, mensûr, şerh, muhtasar, genel ve özel nitelikteki kifayetli eserler kaleme alınmıştır. Bununla birlikte döneme asıl damga vuran vakıa; tekrar edebiyatının ve daha önce başlatılan şerh eylemlerinin gelenekleşmeye başlamasıdır. Bu menfî gidişata İbnü'l-Cezerî kısa sürekli bir soluk getirebilmiştir. Zira tecvid tarihinin en fazla yankı uyandıran popüler eseri *Mukaddime* İbnü'l-Cezerî tarafından kaleme alınmıştır. İbnü'l-Cezerî sonrası büsbütün bir daralma dönemine adım atılmış, eserler içerik hatta isimlere varıncaya kadar birbirini taklit etme yarışının verdiği anlayışla yazılır olmuştur. Geçmişe özenmenin taassup derecesine vardığı, yeni bir sistematik geliştirme ihtiyacının hissedilmediği bu dönemden günümüzde etkisini hissettiren nâdir eserleri sayabilmek mümkündür.

Modern dönem, tecvid ilmi tarihinde daralma döneminin sonlanması ve yenilenme ihtiyacının ileri düzeyde hissedildiği bir zaman dilimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Batı güdümlü sesbilim çalışmaları Arap dünyasına sarsıcı bir etkide bulunmuştur. Dilbilimin kapsama alanındaki birçok konunun bir şekilde tecvide de hitap ediyor olması, klasik ses konularına eleştirel bir bakış açısının getirilmesini sağlamıştır. Bu dönemde tecvidin sesbilimle örtüşen ve ayrışan yönleri tespit edilmiş ve her iki alanın bazı farklılıkları barındırmakla birlikte büyük ölçüde kesiştiği sonucuna varılmıştır. Ayrıca modern sesbilim dallarından tecvide en fazla hitap eden sahanın söyleyiş sesbilim olduğu saptanmıştır. Modern dönemde tecvid külliyatı daha farklı tarzdaki eserlere ev sahipliği yapmış; tahkîk, sözlük, tasnîf ve modern mantıkla yazılmış birçok türde eser kendini göstermiştir.

## KAYNAKÇA

Abdulvâhid Zunnûn Tâhâ, *el-Fethu ve'l İstikrâru'l-Arabiyyi'l-İslamî fi Şimâli İfrikiyye ve'l-Endelüs*, Dâru Medâri'l İslamî, Libya 2004.

Abdurrahman İbn-i Haldun, *Tarihu İbn-i Haldun Kitâbu'l-İber ve Dîvanu'l-Mubtede ve'l-Haber fi Eyyami'l-Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men 'Asarahum min Zevi's-Sultani'l-Ekber*, Daru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut ty.

Ahfeşu'l-Evset, Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mucâşiî el-Belhî, *Me'âni'l-Kur'ân*, (Tah.: Hudâ Mahmûd Kurâ'a), Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire 1411/1990.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned*, (Tah.: Şuayb el-Arnaûd v.dğr.), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1421/2001.

Ahmed ed-Davîl, *Fennu't-Tertîl*, Merkezu'l-Melik Faysal-Mucemme'u'l-Melik Fahd, Suudi Arabistan 1420/1999.

Ahmed el-Yezîdî, *el-Ca'berî ve Menhecuhû fî Kenzi'l-Me'ânî fî Şerhi Hirzi'l-Emânî*, Vakıflar ve İslâm İşleri Bakanlığı Yay., Fas 1419/1998.

Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, Kâhire 1966.

Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemu'l-Me'âcim*, Dâru'l-Ğarîbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.

Ahmed Hâlid Şükrî-Muhammed Halid Mansur-Muhammed Ahmed Muflih el-Kadâ, *Mukaddimâtun fî İlmi'l-Kırâât*, Dâru Ammâr, Amman 2001.

Ahmet Kocaman v.dğr., *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Ünv. Yay., İstanbul 2011.

Ali Osman Yüksel, *İbnu'l-Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, MÜİFV Yay., İstanbul 1996.

Ali Öge, "er-Ri'âye li-Tecvîdi'l-Kırâe ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32/2011.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Alî, *Sünenü'l-Kübrâ*, (Tah.: Muhammed Abdulkâdir 'Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1424/2003.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Sahihu'l-Buhârî*, (Tah.: Muhammed Zuheyr b. Nâsır), Dâru Tavki'n-Necât, Dimeşk 1422.

Ca'berî, *el-Hibâtu'l-Heniyyât fi'l-Musannefâti'l-Ca'beriyyât*, Bağdat Müzesi Kütüphanesi, sy.1. (Kaddûrî, *ed-Dirâsât*, 32'den naklen).

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1423.

Cemâluddîn Muhammed Şeref, *Hedyu'l-Mecîd fî Şerhi Kasîdeteyi'l-Hâkânî ve's-Sehâvî fi't-Tecvîd*, Dâru's-Sahâbeti li't-Turâs, Tanta ty.

Corcî Zeydân, *Medeniyeti İslâmiyye Târihi*, (Trc.: Zeki Megâmiz), İstanbul 1329

Dânî, Ebû 'Amr Osmân b. Sa'îd b. Osmân, *et-Tahdîd fi'l-İtkân ve't-Tecvîd*, (Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), Dâru Ammar, Ummân 2000 (*et-Tahdîd*).

-------, *el-Muhkem fî Nukati'l-Mesâhif* (Tah.: İzzet Hasan), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1407 (*el-Muhkem*).

Dârekutnî, *Sünen*, (Nşr.: Şuayb el-Arnaût v.dğr.), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1424/2004.

Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, *Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2009.

Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen*, (Tah.: Muhammed Muhyi'd-Dîn Abdulhamîd), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut ty.

Ebû Ubeyde, el-Kâsım b. Sellâm b. Abdillah el-Heravî, *Fedâilu'l-Kur'ân* (Tah.: Mervân el-Atiyye v.dğr.), Dâru İbn Kesîr, Dimeşk, 1415/1995.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsılî, *Müsned*, (Tah.: Hüseyn Selîm Esed), Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dimeşk 1404/1984.

el-Bâbânî (İsmâîl Pâşâ), İsmâil b. Muhammed Emîn Mîr Selîm, *Hediyyetu'l-Arifîn Esmâu'l-Muellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ty., I, 623.

-------, *İdâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyl 'alâ Keşfi'z-Zunûn*, (Tas.: Muhammed Şerefu'd-Dîn), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ty.

el-Firyâbî, Ebûbekr Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasan b. el-Müstefâd, *Fedâilu'l-Kur'ân*, (Tah.: Yusuf Osman Fadlullah Cibrîl), Mektebetu'r-Rüşd, Riyad 1409/1989.

el-Hâcî, Ebû Alî Sehl b. Muhammed b. Ahmed el-İsbehânî, *et-Tecrîd fi't-Tecvîd*, Mektebetu Ridâ, Rambor, Hindistan sy. 285.

el-Haddâd, Muhammed b. Ali, *İrşâdu'l-İhvân Şerhu Hidâyeti's-Sibyân fî Tecvîdi'l-Kur'ân*, King Saud University (Câmi'atu Meliki Sa'ûd), El Yazması Eserler Bölümü, Genel Rakam: 2555, Sınıf Nm. 211.

el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endelusi'r-Râtib*, (Nşr.: İhsan Abbas), Beyrut 1968.

Enderâbî, Ebu Abdillah Ahmed b. Ebî Ömer, *el-İdâh fi'l-Kırâât*, (Tah.: Menâ 'Adnân Ğanî), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Külliyyetu't-Terbiye li'l-Benât (el-Mektebetu'ş-Şâmile Nüshası), Tikrît Üniversitesi, Irak 1423/2002.

Eşref Muhammed Fuâd Tal'at, *Buşra's-Sa'îd bi Musannefâti 'İlmi't-Tecvîd*, Brunei Daru's-Selâm Devleti Üniversitesi, Brunei 1423/2002 (Buşra's-Sa'îd).

Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Luğa*, (Tah.: Muhammed 'İvaz Mir'eb), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2001.

Ez-Ziriklî, Hayru'd-Dîn b. Muhammed, *el-A'lâm*, Daru'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrut 1980.

Fatih Çollak, "Tecvîd İlmi, Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Tarihten Günümüze Kıraat İlmi (Uluslararası Kıraat Sempozyumu, 16-18 Kasım 2012 İstanbul)*, DİB Yay., Ankara 2015.

Fâyiz Abdunnebî, *Edebu'r-Rasâil fi'l-Endelüs fi'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî*, Dâru'l-Beşîr, Amman 1989.

Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyad b. Abdillah b. Manzûr, *Me'âni'l-Kur'ân*, (Tah.: Ahmed Yusuf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdulfettah İsmâîl eş-Şelebî), Dâru'l-Mısriyye, Mısır ty.

Fuat Sezgin, *Geschichte der Arabischen Schrifthums*, Leiden, 1964–84.

Ğâmidî, Mansûr b. Muhammed, *es-Savtiyyâtu'l-Arabiyye*, Mektebetu't-Tevbe, Riyad 1421-2001.

Ğânim Kaddûri el-Hamed, *ed-Dirâsâtu's-Savtiyye 'inde 'Ulemâi't-Tecvîd*, Dâru Ammâr, Ammân 2009.

-------, *Ehemmiyetu İlmi'l-Esvâti'l-Luğavî fî Dirâseti İlmi't-Tecvîd*, Merkezu Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'ânî, Riyad 2015 (Ehemmiyetu 'İlmi'l-Esvât).

-------, *Ebhâsun Cedîde fî İlmi'l-Esvât ve't-Tecvîd*, Dâru Ammar, Amman, 1432/2011 (*Ebhâsun Cedîde*).

Hâkim, *el-Mustedrek 'ala's-Sahîheyn*, (Tah.: Mustafa Abdulkadir 'Ata), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990.

Halef el-Kaysî, *el-Vecîz fî Musteveyâti'l-Luğâti'l-Arabiyye*, Dâru Yâfâ, Ürdün 2010.

Hâlid Mes'ûd el-'İsâvî, *Fî Savtiyyâti'l-Kur'ân*, Mecelletu's-Sâtil, Câmi'atu Misurata, Libya ty.

Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, (Tah.: Mehdi el-Mahzûmî), İbrahim es-Samurâî, Mektebu'l-Hilâl, yy.

Hemezânî, Ebu'l-A'lâ el-Hasen b. Ahmed, *et-Temhîd fi't-Tecvîd*, (Tah.: Ğânim Kaddûri el-Hamed), Dâru Ammâr, Ammân 2000 (*et-Temhîd*).

Heysemî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecme'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid* (Tah. Hüsâmeddîn el-Kudsî), Mektebetu'l-Kudsî, Kâhire 1414/1994.

Hikmet Beşîr Yâsîn, *İstidrâkât 'alâ Târihi't-Turâsi'l-Arabî*, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyâd 1422.

Hüseyin Mu'nîs, *Fecru'l-Endelüs*, Daru'l Menâhil, Beyrut 2002.

Hüzelî, Ebu'l-Kâsım Yûsuf b. Ali b. Cebbâre İbn Muhammed b. Ukeyl, *El-Kâmil fi'l-Kırââti'l-'Aşr ve'l-Erbe'ine'z-Zâide 'Aleyhâ*, (Tah.: Cemâl b. Es-Seyyid b. Rufâî eş-Şâyib), Müessesetü Semâ, Irak 1428/2007 (*el-Kâmil*).

İbn 'Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr (Tefsîru İbn 'Âşur)*, Müessesetü Târîhi'l-Arabî, Beyrut 1420/2000.

İbn Bessâm eş-Şenterînî, *ez-Zâhire fî Mehâsini Ehli'l-Cezîra* (Nşr.: İhsan Abbas), Daru's-Sekâfe, Beyrut 1979.

İbnü'l-Cezerî , Ebu'l-Hayr Şemsuddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-'Aşr*, (Tah.: Necip el-Mâcidî), el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 1434/2013.

-------, *et-Temhîd fî 'İlmi't-Tecvîd*, (Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2001 (*et-Temhîd*).

-------, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, (Nşr.: Gotthelf Bergsträsser), Mektebetu İbn-i Teymiyye, Kâhire 1351 (*Ğâyetu'n-Nihâye*).

-------, *Manzûmetu'l-Mukaddime fî Mâ Yecibu 'alâ Kârii'l-Kur'ân en Ye'lemehû*, (Tah.: Eymen Rüşdî Suveyd), Dâru Nûri'l-Mektebât, Cidde 2006 (*Mukaddime*).

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth, *Sirru Sinâ'ati'l-İ'râb,* Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1421/2000.

İbn Dureyd, Ebûbekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî, *Cemheratu'l-Luğa*, (Tah.: Remzî Munîr Ba'lebekkî), Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1987.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir, *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdîsi ve'l-Âsâr*, (Tah.: Kemâl Yûsuf el-Hût), Mektebetu'r-Rüşd, Riyâd 1409.

İbn Hâcer el-Askalânî, *el-Metâlibu'l 'Âliye bi Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniye* (Tah.: Muhammed b. Mes'ûd v.dğr.), Dâru'l-'Asime, Suudi Arabistan 1419.

İbn Hibbân, *el-İhsân fî Takrîbi Sahîh-i İbn Hibbân*, (Tah.: Şuayb Arnaûd), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1408/1988.

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sulemî en-Nîsâbûrî, *Sahîh*, (Tah.: Muhammed Mustafa el-A'zamî), el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Beyrut ty.

İbn Kesîr el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târîh*, Mısır 1351/1932.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, (Tah.: İbrahim Şemsuddîn), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut ty.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem b. Ali Ebu'l-Fadl Cemâluddîn, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut 1414/1993.

İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. El-Abbâs, *Kitâbu's-Seb' fi'l-Kırâât*, (Tah.: Şevkî Dayf), Dâru'l-Me'arif, Kâhire 1400 (*Kitâbu's-Seb'*).

İbn Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, (Tah.: İbrahim Ramadân), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1417/1997.

İbn Recep el-Hanbelî (Abdurrahman b. Ahmed), *Kitâbu'z-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbileti*, Kâhire 1372/1952.

İbn Sa'îd el-Meğribî, *el-Muğrib fî Huleli'l-Meğrib*, (Nşr.: Şevki Dayf), Daru'l-Me'ârif, Kahire ty.

İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ, *Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf*, (Tah.: Muhammed Hasan et-Teyyân-Yahyâ Mîr 'Alem), Matbû'âtu Mecme'i'l-Luğati'l-Arabî, Dimeşk ty.

İbn Teymiyye, Takiyyu'd-Dîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdu'l-Halîm, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, (Tah.: Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım), Mecme'u'l-Melik Fahd, Medine 1416/1995.

İbn Ummi Kâsım, Ebû Muhammed el-Hasan b. Kâsım b. Abdullah, *el-Mufîd fî Şerhi 'Umdeti'l-Mecîd fi'n-Nazmi ve't-Tecvîd*, (Tah.: Cemal Esseyyid Rufâî), Mektebetu Evlâdi'ş-Şeyh li't-Turâs, Kahire 2001 (*el-Mufîd*).

İbn Vesîk, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed b. Abdurrahman el-İşbilî, *Kitâbun fî Tecvîdi'l-Kırâat ve Mehârici'l-Hurûf*, (Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), Mecelletu'l-Hikme, Medine 2007.

İbnu Sa'd, Ebû Abdillah Muhammed b. Sa'd Menî' el-Hâşimî, *et-Tabakâtu'l-Kebîr*, (Tah.: Muhammed Abdulkâdir 'Ata), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1410/1990.

İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî, *Kitâbu'l-İkna' fi'l-Kırââti's-Seb'*, (Tah.: Abdulmecid Katâmış), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1403.

İbnü'l-Bennâ, Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed, *Beyânu'l-'Uyûb Elletî Yecibu En Yectenibuhâ el-Kurrâ*, (Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), Dâru Ammâr, Ammân 2001.

İbrahim Âgâh Çubukçu, "Hicrî 5 / Milâdî 11. Yüzyılda İslâm'da Siyâsî ve Dînî Durum", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIII, sy. I.

İbrahim Tetik, *Tecvîd İlmi: Tarihsel Evveliyatı, Doğuşu ve Gelişim Süreci*, AÜİF Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016 (Tecvîd Tarihi).

İsfehânî, Hamza b. Hasan, *Kitâbu't-Tenbîh 'ala Hudûsi't-Tashîf* (Nşr.: Muhammed Es'ad Talis), Daru Sâdır, Beyrut, 1412.

İshâk, Ali Şevvâh, *Mu'cemu Musannefâti'l-Kur'ân*, Dâru'r-Rufâ'î, Riyad 1403/1983.

İşbîlî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halîfeti'l-Mutevenni'l-Emevî, *Fihristu İbn Hayr el-İşbîlî*, (Tah.: Muhammed Fuâd Mansûr), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1419/1998.

Joseph F. O'Calllaghan, *A History Of Medieval Spain*, Cornell University Press, New York 1975.

Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esmâi'l-Kutub ve'l-Funûn*, Mektebetu'l-Musennâ, Bağdat 1941.

Kemal Bişr, *'İlmu'l-Luğati'l-'Âmm*, Dâru'l-Me'ârif, Mısır 1970.

Kıran, Zeynep-Ayşe (Eziler), *Dilbilime Giriş*, Seçkin Yay., Ankara 2006.

Komisyon, *el-Fihrisu'ş-Şâmil li't-Turâsi'l-'Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-Mahtût: Ulûmu'l-Kur'ân: Mahtûtâtu't-Tecvîd*, Mecma'u'l-Meliki li-Buhûsi'l-Hadarati'l-İslâmiyye, Amman 1406/1986

M. Osman Toklu, *Dilbilime Giriş*, Akçağ Yay. Ankara 2000.

Mâlik b. Enes Mâlik b. Âmir, *Muvatta*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut/Lübnan, 1406/1985.

Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, İSAM Yay., İstanbul 2011.

Mehmet Emin Maşalı, *Kur'ân'ın Metin Yapısı: Mushaf Tarihi ve İmlası,* İlâhîyât, Ankara 2004.

Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür-Medeniyet)*, TDVY., Ankara 2013.

Mehmet Reşit Özbalıkçı, *Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü*, Yeni Akademi Yay., İzmir 2006.

Mekkî b. Ebî Tâlib, el-Kaysî, *er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Kırâe ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve*, (Tah.: Gânim Kaddûrî el-Hamed), Dâru Ammâr, Amman 1996.

Menâf Mehdî Muhammed el-Musevî, *'İlmu'l-Esvâti'l-Luğâvî*, Alemu'l-Kutub, Beyrut 1419/1998.

Mizzî, Ebu'l-Haccâc Cemâleddin Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmai'r-Ricâl*, (Tah.: Beşşâr Avvâd Marûf), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1400/1980.

Muberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd, *el-Kâmil*, (Nşr.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahîm), Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1417/1997.

Muhammed Ahmed Mu'abbed, *el-Mulehhasu'l-Mufîd fî 'İlmi't-Tecvîd*, Dâru's-Selâm, Kâhire 1980.

Muhammed Ali el-Hûlî, *Mu'cemu 'İlmi'l-Esvât*, Metâbi'u'l-Ferazdaki't-Ticâriyye, Riyad 1402/1982.

Muhammed b. Sahnûn, *Kitâbu'l-Ecvibe*, (Tah.: Hâmid 'İlvînî), Dâru Sahnûn, Tunus 2000.

Muhammed es-Si'rân, *'İlmu'l-Luğa Mukaddime li Kârii'l-Arabî*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire 1417/1997.

Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, (Çev. İhsan Süreyya Sırma), Düşünce Yayınları, İstanbul 1981.

Muhammed Hassân et-Tayyân, *Araplarda Sesbilim (Fonetik*, (Trc.: Ahmet Yüksel), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2004.

Muhammed Şemsu'l-Hakk el-Azîm Abâdî Ebu't-Tayyîb, *Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvud*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1415.

Muhsin Hâcızâde, *Dirâsetu Ârâi Sîbeveyh es-Savtî fî Dav'i'l-Bahsi'l-Luğaviyyi'l-Hadîs*, Mecmu't-Turâsi'l-Edebî, sy. 5, yy.

Musa Alp, *Arap Dili Fonetiği (Esvât Arabiyye)*, Giriş Kırtasiye, Adana 2011.

Mustafa Öztürk, *Kur'ân Dili ve Retoriği,* Kitâbiyat, Ankara 2002.

Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, (Tah.: Muhammed Fuâd 'Abdu'l-Bâkî), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ty.

Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, (Thk. Hasan Abdu'l-Mun'im Şelebî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1421/2001.

Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, Nobel Yay., Ankara 2006.

Nîsâbûrî, Nizâmu'd-Dîn el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyn, *Ğarâibu'l-Kur'ân ve Reğâibu'l-Furkân*, (Tah.: Zekeriyya 'Umeyrân), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1416/1996.

Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Mektebetu'l-Musennâ, Beyrut ty.

Riyâd Zâde, *Esmâu'l-Kutubi'l-Mutemmime li Keşfi'z-Zunûn*, (Tah.: Muhammed Altuncî), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1403/1983.

Sa'îdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ca'fer, *Risaletân fî Tecvîdi'l-Kur'ân* (Tah.: Ğânim Kaddûrî el-Hamed), Dâru Ammâr, Amman 2000.

Sehâvî, Ebu'l-Hasen Alemuddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed, *Cemâlu'l-Kurrâ' ve Kemâlu'l-İkrâ'*, (Tah.: Mervân el-Atiyye-Muhsin Ferâbe), Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dimeşk 1997.

Sîbeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb*, (Tah.: Abdusselam Muhammed Harun), Mektebetu'l-Hancî, Kahire 2013.

Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, (Tah.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Lübnan ty.

-------, *ed-Durru'l-Mensûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut.

-------, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, (Tah.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-'Âmmetu li'l-Kitâb, Kâhire 1394/1974 (*el-İtkân*).

-------, *el-Muzhir fi'l-Luğati'l-Arabiyye ve Envâihâ*, (Tah.: Fuad Ali Mansur), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998 (Muzhir).

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Musnidu'd-Dünyâ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *Mu'cemu'l-Kebîr*, (Tah.: Hamdi b. Abdulmecid es-Selefî), Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire 1415/1994.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, (Tah.: Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.

Tayyar Altıkulaç, *"İbnu'l-Cezerî "*, TDVİA, İstanbul 1999.

-------, *"İbn Vesîk"*, TDVİA, İstanbul 1999.

-------, *"Mekki b. Ebû Tâlib"*, TDVİA, Ankara 2003.

Temmâm Hassan, *Menâhicu'l-Bahs fi'l-Luğa*, Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1394/1974.

Tirmîzî, Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musa b. ed-Dahhâk, *Sünenü Tirmîzî*, (Tah. Beşşâr 'Avvâ Ma'rûf), Dâru'l-Ğârbi'l-İslâmî, Beyrut 1998.

Ummânî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Alî b. Sa'îd, *Kitâbu'l-Evset fî 'İlmi'l-Kırâât* (Tah.: İzzet Hasan), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 2006 (*Kitâbu'l-Evset*).

Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, (Trc.: Orhan Bahaddin), İstanbul ty.

Yâkut el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkub b. Abdillâh er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ, İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, (Tah.: İhsân Abbâs), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1414/1993.

Yaşar Kurt, "Ca'berî ve El-Vâdıha fî Tecvîdi'l-Fâtiha Adlı Eseri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Mayıs-Ağustos, c. 12, sy. 2, 2012.

Yûsuf, Muhammed Zâyid Muhammed, *Tarihu Kitâbeti'l-Mushafi'ş-Şerif*, Müessesetü Ukaz, Cidde, 1992.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Sirrî, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, (Tah.: Abdulcelil Şelebî), Alemu'l-Kutub, Beyrut 1988/1408.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1407.

Ziya Kazıcı, *Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi*, Bir Yayıncılık, İstanbul 1983.

-------, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1999.